

1981 | 6

Bartók Béla emlékére

Bartók-szobrok ürügyén

A nép nem elzárkózó

Interjú

Rajeczky Benjáminnal

Bartók mai liránkban

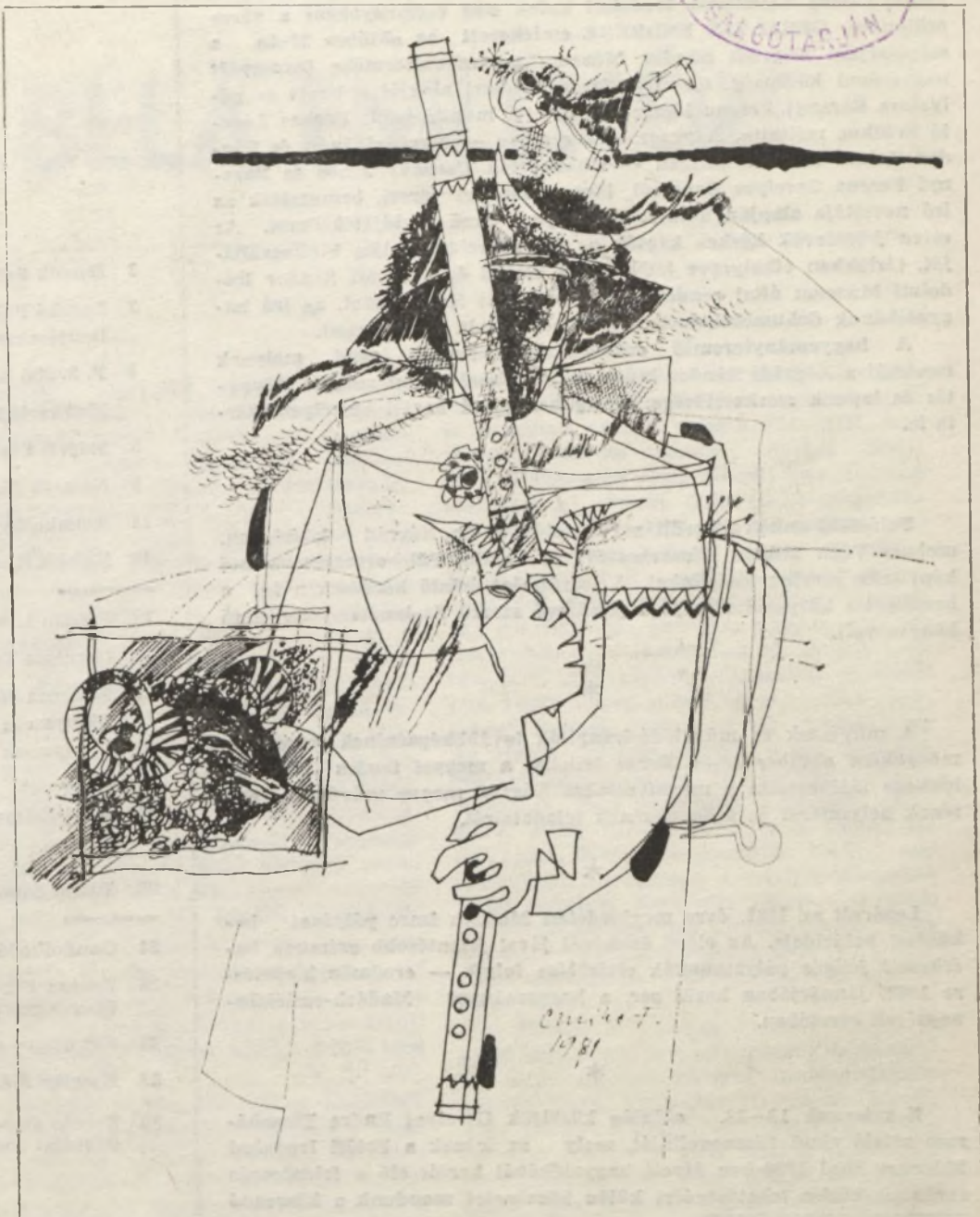
Fábián István,

Vaderna József versei és

Gerelyes Endre prózája

Manga Jánosról

Gondolkodó magyarok

PALÖCFÖLD

„A népdalélet örökös fölvevés az idegenből. Mert a nép nem elzárkózó. Megvan a maga elképzelése, de emellett örökösen nyitott a külső hatásokra. A történelem hozta az idegeneket a maguk zenéjével egyik oldalról; a másiktól ugyanígy a magyar — mint katona, kereskedő, iparoslegény, diák, zenész, művész — járt Európát. Gondoljunk csak bele, mit jelentett például a monarchia idején az Itáliától Galiciáig terjedő közös államiság! Örökös alakító tevékenységről van itt szó. Ami tehát idehaza van, az óriási konglomerátum.”

(Interjú Rajeczky Benjáminnal)

„A bartóki jellemről, erkölcsiségről, életéről valló költői alkotásokat több évszázadra visszanyúló, erős költői hagyomány élteti, értékük is a műfaji hagyományrendszerrel szemben kialakított viszonyukon keresztül ragadható meg. Abban, hogy a mai, Bartók Béláról megnyilatkozó költők miként és mennyire tudnak elszakadni a műfaj hagyományos költői redszerének eljárásaitól, hogy tudják választott műfaji hagyományukat megújítani. Hiszen még az in memoriam-típusú verseknek is érezhetően nagy a költői-műfaji nehezük. Elsősorban a személyhez kötöttség.”

(Szigeti Csaba: A „Bartók-versek” formavilága)

„A sorozat első „futamában” mindenesetre olyan művek szerepelnek, amelyek súlyos társadalmi, erkölcsi küzdelmek sodrában jöttek létre egy-egy komoly morális, önmagával és közösségével szemben szigorúan igényes, az egyéni felelősséget érzékenyen átélő intellektus műhelyében. A reformer, a törvényalkotó, a szellem öre veszélyt érez, hibától, visszaeséstől tart, kudarccal fenyegető tévutakról akarja eltéríteni mindazokat, akiket lehet.”

(Csűrös Miklós: Gondolkodó magyarok)

A Nógrád megyében élt, élő írók, költők életének, életművének bemutatására vállalkozó Irodalmi Estek első eseményeként a város szülőttére, GERELYES ENDRÉRE emlékezett az október 30-án a salgótarjáni Nógrádi Sándor Múzeum tanácskozótermébe összegyűlt nagyszámú közönség. Gerelyes Endre emberi alakját a barát és pályatárs Baranyi Ferenc idézte fel, alkotói munkásságát Farkas László kritikus méltatta. A program keretében — Merényi Judit és Sándor Zoltán tolmácsolásában — elhangoztak Csanády János és Baranyi Ferenc Gerelyes Endréről, illetve hozzáírt versei, bemutatták az író novellája alapján készült Kilenc perc című rövidjátékfilmét. Az esten jelenlevők kézhez kapták az író műveinek teljes bibliográfiáját, tárlókban elhelyezve láthatták a család és a Petőfi Sándor Irodalmi Múzeum által rendelkezésre bocsátott fényképeket, az író hagyatékának dokumentumait, továbbá könyveit, publikációit.

A hagyományteremtő szándékkal szervezett estet, melynek rendezői a Nógrádi Sándor Múzeum, a Balassi Bálint megyei Könyvtár és lapunk szerkesztősége, meleg hangulatú baráti beszélgetés zárta le.

★

Palócföld-ankétára került sor október 22-én Nógrád községben, melyen Végh Miklós főszerkesztő és Laczkó Pál olvasószerkesztő képviselte szerkesztőségünket. A folyóiratot érintő kérdéseken túl a beszélgetés központi témája a jelenlevő szerző Szalmakomiszár című könyve volt.

★

A művészek és művelődésirányítók továbbképzésének soros eseményeként október 19-én Berki Mihály, a megyei tanács elnök helyettese tájékoztatta a meghívottakat Nógrád megye művészeti életének helyzetéről és fejlesztésének feladatairól.

★

Lezárult az 1981. évre meghirdetett Madách Imre pályázat beküldési határideje. Az előző évekénél jóval jelentősebb számban érkezett jelígyes pályamunkák elbírálása folyik — eredményhirdetésre 1982. januárjában kerül sor, a hagyományos Madách-emlékünepségek keretében.

★

E számunk 13—18. oldalán közöljük Gerelyes Endre Tizenhárom stáció című filmnovelláját, mely az írónak a Petőfi Irodalmi Múzeum által 1980-ban átvett hagyatékából került elő a feldolgozás során. A közlés lehetőségéért külön köszönetet mondunk a közreadó JUHÁSZ SAROLTÁNAK.

1981 | 6

TARTALOM

- 3 Bartók Béla emlékére
- 3 Laczkó Pál: A nép nem elzárkózó (Beszélgetés Rajeczky Benjáminnal)
- 4 P. Szabó Ernő: A Prométheusz-affér
Meditáció két Bartók-szobor ürügyén
- 8 Szigeti Csaba: A „Bartók-versek” formavilága
- 9 Németh János István: Szilágyi Domokos Bartók-idézése
- 11 Szombathy Viktor: „Két zongorán: Bartók Béla és Pásztory Ditta”
- 12 Kristóf Károly: Az első koncert

- 13 Fábíán István: Arra menj, Őszi firka
- 14 Gerelyes Endre: Tizenhárom stáció
- 20 Vaderna József: A bukfenc színei, Tenger, Gemmak: Dionyszosz részegen, Bakkhánszó, Héraklész és Antaios, Dionyszosz

---

- 21 Róna Frigyes: Hozzászólás Nógrád zenei problémáihoz

- 22 Tátrai Zsuzsanna: A Palócföld kutatója — Manga János

- 24 Gondolkodó magyarok (Csűrös Miklós)
- 26 Kozma Ferenc: Az emberi tényező a gazdasági fejlődésben (Kerékgyártó T. István)
- 28 Két könyv az innovációról (Sólyom István)
- 29 Kmetty Kálmán: Balassagyarmati utcanevek (Belitzky János)
- 30 Csenki Imre—Csenki Sándor: Cigány népballadák és keservek (Holdosi József)

★

A címlapon, a borítón és a 11. 23. oldalon Czinke Ferenc; a 6., 7. és 13. oldalon Hibó Tamás; a 10., 16. és 17. oldalon Farkas András Bartók-illusztrációi, az 5. és 8. oldalon Csohány Kálmán; a 20. és 30. oldalon Ferdinánd Judit munkái. (Fotó: Buda László)

PALÓCFÖLD

TÁRSADALOMPOLITIKAI IRODALMI MŰVESZETI FOLYÓIRAT

A NÓGRÁD MEGYEI TANÁCS MŰVELŐDÉSUGYI OSZTÁLYÁNAK LAPJA
Főszerkesztő: Végh Miklós. Szerkesztőség: 3100 Salgótarján, Arany János út 21. Telefon: 14-386. Kiadja a Nógrád megyei Lapkiadó Vállalat. Felelős kiadó: Bálint Tamás igazgató. Terjeszt a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a posta hírlapüzleteiben, és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI, Budapest, V., József nádor tér 1. sz. Postacím: 1900 Budapest) közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-961 62 pénzforgalmi jelzőszámra. Egyes szám ára 12 Ft, előfizetési díj fél évre 36, egy évre 72 Ft. Megjelenik kéthavonta. Kéziratokat és rajzokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

INDEX: 25 952

ISSN 0555-8867

81.24131 N. S. 1200 db

BARTÓK BÉLA EMLÉKÉRE

A nép nem elzárkózó

BESZÉLGETÉS RAJECZKY BENJÁMINNAL

Pásztói otthonában, a középkori emlékeket őrző templom és az apátsági romok közelében kerestem fel Rajeczky Benjámint. Ablakdeszkáját szinte a járdára ejtő — a pásztói születésű, s már örökre itt pihenő Csohány Kálmán grafikáiról is jól ismertekhez hasonló — rozzant házat találtam. A deszkakapu nem múlta felül az épületet, eléggé lemondóan szolgált a virágos udvarra. Tisztelettudó szorongásomat a körülmények csak fokozták, ha a Rajeczky Benjámint mögött levő munkásság és papi mivolta nem lenne amúgyis tiszteletet parancsoló. Am a házigazda szíveslátása hamar feledtette kezdeti zavaromat. A kényelmes, komfortos lakásbelső, régies bútorokkal és a könyvekkel, szintén segítségemre volt. Rajeczky Benjámint korát meghazudtoló frissessége, bűbájosa kedélye rögtön olyan hangulatba hozott, mint ha régóta ismernék egymást, s mindig szívesen látott vendég lennék. Váratlanul leálló mosolyai és kutatóvá keményedő tekintete utalt jelleme rejtettebb régióira, miközben megszakítás nélkül elfoglaltságai felől tájékoztatott. Külföldi tudós vendégeiről, a Magyar Népzene Tára vaszkos kötetei körüli tevékenységéről, a gregoriánnal kapcsolatos kutatásairól, a készülő hatodik lemezről, a magyar népzene lemezkiadásának fontosságáról, mert „az igazi, valóságos hangzás” értetné meg a felnövekvő, új generációkkal, miről is van itt szó tulajdonképpen. Mert „ebbe az igazi, eredeti, valóságos hangzásba bolondult bele Bartók és Kodály is. A hang őszintesége, a helyzet elementáris hatása ragadta el őket” — mondja témánk felé kanyarodva.

— Bartók munkásságának lényege nem abban van, hogy feldolgozta a népzene. Azt is elvégezte, természetesen. Népzenevel Bartók előtt is foglalkoztak. Ott volt például a Bartalus-féle gyűjtemény a nagyközönség számára és más gyűjtemények. Ezek legfeljebb addig mentek el, hogy zongorakiséretet adtak a népdalhoz. Bartók és Kodály is csinálta ezt, munkájuk elején és később is, hoztak zongorakisérettel ellátott dallamokat. De a fő munkájuk nem ez volt. Az addigi gyűjteményeknek volt egy hibájuk. Az általános gyűjteményekben ugyanis, jelentős részben, jó sor népies műdal is szerepelt. Az úgynevezett művelt osztály az iránt érdeklődött. Kodály nyomán indult el Bartók és fölfedezte, hogy van egy régies réteg. Ők ezt más füllel hallgatták, mint az előttük járók, nem a XIX. század emberének fülével. Azoknak dūr és moll volt a fülében, többszólamúságra lettek szoktatva. Viszont Kodály és Bartók

nem akkordos darabokat találtak, hanem a pentatóniát. Persze ott volt Debussy, akinek jó füle volt erre, s ő is alkalmazott pentatóniát. De Bartóknak és Kodálynak ráadásul még különleges ritmusvilága is volt. Szándékuk egyszerűen megfogalmazható: mindabból, amit fölfedeztek, egyszer végre magyar zene legyen! Bartókék pályakezdésének idején már világossá vált, hogy Erkelék — mint legjobb szándékú zeneszerzők — a verbunkosokkal nem jutottak messzire. Ott van például a *Szózat*: sohase tudtuk megtanulni énekelni, mert erőszakolt verbunk... Tudniillik jambus és verbunkos nem illett össze. A század végére a verbunkos kifulladt. Kiderült, hogy sallang volt. Bartókék viszont a lényegretesték. Így találtak rá (és emelték be a maguk zenéjébe) a magyar ritmusú, pentatónizáló dallamvilágra. A dallamok alaprétege mindenütt ott van, ha nagy történelmi anyag is telepedett rá. Mióta Európában vagyunk, az itt élő népekkel való állandó kultúrérintkezésben rakódott rá ez az anyag. De ez nem mechanikusan ment végbe: a magyar fül folytonosan átalakította a vendéganyagot. És ezt ellenőrizni lehet, írásban is fennmaradt! A XVI. századtól magyar nyelvű írásos zene is bizonyítja.

A népdalélet örökös fölvevés az idegenből. Mert a nép nem elzárkózó. Megvan a maga elképzelés, de emellett örökösen nyitott a külső hatásokra. A történelem hozta az idegeneket a maguk zenéjével egyik oldalról; a másikkól ugyanígy a magyar — mint katoná, kereskedő, iparoslegény, diák, zenész, művész — járta Európát. Gondoljunk csak bele, mit jelent például a *Monarchia* idején az Itáliától Galiciáig terjedő közös államiság! Örökös alakító tevékenységről van itt szó. Ami tehát idehaza van az óriási konglomerátum. Amiből ki lehet szűrni a rétegeket — mi európai, középkori, vagy német, szláv, román stb. Bartók a rendszerezést is elvégezte. Mint az közismert három nagy réteget különböztetett meg. Mi a gyűjtőmunkában a három réteg közül csak a legkorábbi életével foglalkoztunk: a régi stílusúakra mentünk rá. Nem törődünk a tízes, húszas, harmincas évek nótanyagával, mondván, hogy az „szemét” nem kell. Igen, de az is bent él a népben, hat a régi anyagra is, még az előadásmódját is megváltoztatja. (Ezt Sárosi Bálint szokta erősen hangsúlyozni.) A legutóbbi ötven évet tehát nem lehet kihagyni. Tulajdonképpen mindent gyűjteni kell. A „szemetet” is össze kell gyűjteni, mert hangzó anyag. Külföldön erre erősen rámentek. Miért? Mert nincs régi anyaguk. Mi még mindig gyűjthetjük a régi anyagot is. Sietni kell vele, mert a rádió és a televízió is pusztítja a maradékot, nemcsak az öregek viszik magukkal a sírba.

— A muzikusoknak volt fülük korábban is, mégha többszólamúságban gondolkodtak is. Perotinus például (még a XII—XIII. században) tökéletes népzenei anyagot őrzött meg. A gregorián végig állandó kontaktusban maradt a népzenevel. A hivatalos gregoriánanyagban betoldásként és ünnepekhez kapcsolódó zeneként őrződött meg a nép zenéje. Hangsúlyozni kell azonban, hogy végeredményként mégis európai hangzású zenéről van szó. Bartókék viszont a magyar réteg révén valami ősihez kapcsolódtak rá: arra a pentatóniára, ami később elhallgatott és mára csak kevés helyen lelhető fel Európában. Skótoknál, írknél, vagy a távoli Hebridákon. Az újabb angol zeneszerzők, éppen Bartókék példáján okulva, szépen felgyűjtötték és hasznosították. Nem egyszerűen a primitív formával éltek, tehát nem zongorakiséretet írtak hozzá, hanem megtanultak belőle egy nyelvet. Ez a különbség a korábbi felhasználással szemben. Bartókék azt mondjuk korszakalkotóknak, mert megmutatták, hogy a maguk nemzeti jellegét hogyan kell, nem külső sallangként, hanem belső hatóerőként, érvényre juttatni.

— Bartók is a maga idejéből beszélt, a maga stílusában, úgy volt magyar és európai. Ha a mi mostani modern komponistáinkat nézzük, velük kapcsolatban szintén kérdés, hogy mennyire magyarok. Ahogy én látom őket, nem túlságosan törik rajta a fejüket. Ők nem érzik át talán annyira a kérdés fontosságát. Nem is veszik maguknak a fáradságot, hogy a modernség mellett zenéjük magyar is maradjon. Megmutatkozik ez abban is, hogy a magyar népdal kezelését átadják az epigonoknak. Éppen a *Röpülj páva* kapcsán kérdeztem meg, hogy neves zeneszerzőink közül miért nem dolgoznak fel több népdalokat. Náluk ez egyelőre hiányzik. Hogy a *Röpülj páva* kapcsán visszaeszmélnék-e Bartókra? Vagy egyszerűen azt mondják, van egy európai, vagy ahogy most mondják van egy világstílus; és a zeneszerzőknek fel kell adni a maguk hovatarozási helyszíneit...? Olyanokat is hallok, hogy „nem vagyok képes új dallamokat hozni!” Rögtön megkérdem, utánuk a nép már nem fog énekelni? És azt is hallani: „a gyerek halljon modernül”. Jó. De mit? És főleg: mit énekeljen? Ma sokan félnek a folklorizmus vádjától. Holott ettől csak a felületes felhasználás esetében kell tartani. A folklorizmust az ügyetlen, dilettáns feldolgozások képviselik. Talán ezek térnyerése miatt nem fülük a foga a mai modern zeneszerzőnek a népdal hasznosításához. Persze elsősorban azért nem, mert nem számítanak rá, hogy őket énekelni fogják. Nem a népnek, pláne nem a gyerekeknek komponálnak. Az új zenei világ nyitottabb lehetne. Efelé még a gondolkodásban sem látok nyomokat. Itt, most pontosan olyan zsákutcában vagyunk, mint a modern művészetek más területein: a realizmus minden vonása félre van téve. Stílushiány uralkodik. Nincs stílus, de van egyéniség-hajszás.

— Bartók szintén individuális, de érzik belőle, hogy van egy közösségi alapja. Gondolt például a gyerekekkel, akart és írt nekik. Annak idején az általam tanított gyerekek gyönyörűsége és élvezete az egynemű karok ének-lése közben bizonyította számomra, mi ennek a jelentősége. Itt tetten értük a nagy zeneszerzőt. Ma, itt viszont az individuum érvényesítése folyik. A világ pedig nyögjön artikulátlanul, fejezze ki magát, ahogy tudja. Milyen helyzetet eredményezett ez? A világ itt áll, s nem tudja kifejezni magát. A nép úgy érzi, hogy ő valami régiség kifejezője. Zavarban van. Hagyományos öltözékéből gyorsan ki is vetkőzött. A gyerekek pedig? Most is figyelem őket. Jönnek a diszkóból és csak töredékeket gajdolnak. Legtöbbjük csak hallgat. Hozza a gép a zenét úgyis.

— Bartók és Kodály zenéjéhez való viszonyulásban különbség. Ők tökéletesen megértették egymást, tökéletesen bemutatták egymás zenéjét. Pedig Bartóké „vadabb”. Kodályé szelídebb. Aki a tonalitástól nem tud szabadulni, annak Kodály kedvesebb. A gyerekek viszont minden további nélkül megszeretik Bartókot, míg Kodály már sok fiatalnak cúgos cipős. Ne feledjük persze, hogy Bartók ma már szintén klasszikusnak számít. Hozzá képest a fiatalok a radikálisok, a modernek. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy Bartók — főként az utolsó munkáiban — stílus szempontjából viszközött.

— Kodály mellett dolgozván évekig, Bartók ritkán került szóba. Igaz ugyan, hogy nem is értünk rá sokat diskurálni, rengeteg elvégzendő munkánk volt. Ha a munkatársakkal egy-egy stíluskérdésről vitakoztunk, Kodály nem szólt bele. Tudomásul vette kinek-kinek a véleményét. Kijelentette legfeljebb, hogy ismeri a szóban forgó stílust. Bartókról az volt a véleménye, hogy a komolyabb zeneszereknek való, akik el tudnak nyelnyedni benne. A nagyközönséget teljességgel megértette a Bartókhöz való viszonyában.

— A centenáriumi év vége felé azt a tanulságot már levonhatjuk, hogy Bartókkal becüsületesen foglalkoztak. Hangsúlyozni kell, hogy már korábban is. Kodállal közel sem ilyen mértékben, mert Bartók mellbevágóbb korproblémákat adott át műveiben. Vajon a Kodály-centenáriumi idején fognak-e az esztéták átfogóan törődni Kodály stílusvilágával. Utoljára Tóth Aladár foglalkozott vele érdemben. Kodály esetében főként a pedagógiai munkássága került előtérbe — ami természetesen óriási jelentőségű —, de Kodályt, a zeneszerzőt is meg kell végre ismernünk.

— Tanulságot volt számomra is a *Röpülj páva*, valamint a sajtóvitája. Kritika- és véleményütköztetés szükséges. Csak legyen mindenkiben meggyőződés, hogy az ügynek akar használni. A *Röpülj páva* esetében én úgy látom, négyet, négyfélét kellene csinálni az egy helyett. Négy fesztivált. Külön a tánc-háznak, külön a kórusoknak, külön a zenei kisegyütteseknek és külön a szolístáknak. Mindegyiknek megvan már a maga közönsége is, ami már maga is nagy eredmény — és ezt is érdemes hangsúlyozni a Bartók-évforduló idején, a Kodály-centenáriumi előesztétén. A televízió fesztiváljával az volt a nehézség, hogy olyan dolgok szerepeltek együtt, amiket nem lehetett összevetni. A róla folyt vita...? Látszott, hogy kinek-kinek külön szempontjai vannak. Amivel én nem érttem egyet az a népdal úgynevezett klasszikus megjelenési formája. Hiszen a népdal állandóan változik és fejlődik! Néprajzilag ez a helyes fogás. A variáns az variáns. És az egyik szebb, mint a másik. Fontos tanulság az is, hogy mindegyik közösségnek a maga repertoárját kell előkaparnia — mert van is ilyen repertoár —, ha már a ruhát újra felveszik egy szereplés idejére. Ne a második megnyilatkozásokra, hanem az eredeti, saját anyagra ügyeljen egy közösség.

Laczkó Pál

A Prométheusz-affér

MEDITÁCIÓ KÉT BARTÓK-SZOBOR URÜGYÉN

Az első „Prométheusz-affért” szinte mindenki ismeri. A görög mítosz szerint mielőtt, az emberek a világra jöttek volna, az istenek két titánra bízták a halandókat. Epimétheusz, a Későn Gondolkodó, bőségesen ellátta az állatokat mindazzal, amire szükségük lehetett, az embereknek ezután már nem adhatott semmit. Az embert testvére, Prométheusz tanította meg a beszédre és a munkára, a leleményességre, s ellopta számára az isteni tüzet is. Ez a cselekedet vezetett az első Prométheusz-afférhoz, amelynek kimenetele nem lehetett kétséges: az emberek ugyan jötevéjüként emlegették a titánt, az istenek azonban törvénysértés vádjával illették, s a Kaukázus egyik sziklájához láncolták. Mindaddig, amíg Heraklesz meg nem szabadította, két keselyű tépte egyre újranövő máját.

1.

Nem csupán ismerjük, hanem gyakran idézzük ezt a mítoszt egy-egy szituáció, cselekvéssor jellemzésére —, s különösen gyakran említhetünk hasonló affért, ha a modern művészet fejlődéséről beszélünk. Tizenhat évvel ezelőtt például olyan esemény rázta fel a magyar képzőművészeti életet, amellyel kapcsolatban nem is volt szükség különösebb erőfeszítésre a mítosz aktualizálásához. Akkor, a X. Magyar Képzőművészeti Kiállításon mutatta be Varga Imre szobrászművész krómaccélból hegesztett művét, a Prométheuszt, amely Rózsa Gyula szerint nem elsősorban a készítés technológiájával váltott ki ellenérzéseket, hanem azokkal az értelmi-gondolati tartalmakkal, amelyek kifejezéséhez elengedhetetlenül fontos volt éppen ez a technológia (ha lehet egyáltalán szétválasztani az érthetőség kedvéért a tartalmat és a formát). „Az a kartikus, önmagát cáfoló, de a cáfolattal önmagát egyszersmind megerősítő Hérosz szemlélet jellemző a Prométheuszra, amelyet korunk embere — a sok hőst artistává silányító és artistákat hőssé magasztosító transzfigurációkat megért ember — elfogad, hinni képes” — írja Rózsa Gyula a plasztikáról, amelyet az affér után nem is állítottak fel tervezett helyén, Veszprémben, s amely végül is külföldön kapta meg az első méltó elismeréseket.

Talán nem vert fel ekkora port a másik, 1965-ös esemény, Somogyi József Szántó Kovács János-szobrának felállítása Hódmezővásárhelyen, de ez a mű is vihart kavart. Itt nem volt szó lánghegesztésről, de szó volt hasonlóan új, sokak számára elfogadhatatlan szemléletről, amelynek jegyében a szobrász mezítlábas, beesett horpaszú, minden idegszálával az ügyért rezdülő figurát állított a talapzatra, a város fejlődését hirdető, modern épületekkel körülvett főtéren. Az ellenkezők Szántó Kovács módosságára is hivatkoztak, nyilvánvalóan tünik azonban, hogy lényegében a mű végiggondolásától, az ezzel járó szigorú önvizsgálatától, a társadalmi szituáció, a cselekvési lehetőségek, a követendő magatartás elemzésétől húzódoztak.

Mert végül is mindkét mű azért nagyszerű, mert egy új korszak új követelményrendszerét fogalmazza meg: a jelenségek, folyamatok lényegének, a látszat mögötti valóság erőinek a vizsgálatára, felszínre hozatalára, az egyén és a közönség kapcsolatának szervessé formálására serkent.

Lényegében tehát Prométheusz a Szántó Kovács-szobor is, annyiban legalábbis, hogy a leginkább közösségi jellegűnek nevezett képzőművészeti műfaj, a köztéri szobrászat nyilvánosságát felhasználva segít oszlatni a

homályt, segíti világosabban látni, őszintébben fogalmazni feladatainkat. Ez az újszerűség azonban, úgy tünik, nálunk, ha nem is bűnnek, de legalább illetlenségnek számít, vagy számított sokáig, megzavarta a rendet, a nyugodt, különösebb események nélküli hétköznapi sorát, kellemetlen gondolatokat ébresztett. Paradox dolog történt: ezek az újszerű művek nyilvánosan hirdett céljainkkal összecsengő gondolatokat hoztak — kellemetlenekké akkor váltak, amikor figyelmeztettek arra, hogy nem elég szép szavakkal beszélni a célokról. E két mű végül is — persze jó néhány más köztéri plasztikával együtt — oszlatta, bár el nem oszlatta a homályt, őszinteségre ösztönözte, de nem tette valóban őszintévé, közönségivé a köztéri szobrászat egészét.

Ha azaz tette volna, akkor az egyik legjobb, ma már a középgenerációhoz tartozó magyar szobrász, Melocco Miklós nem rendez néhány évvel ezelőtt kiállítást a szobrászról Kiszalériban *Visszaélések és import* címmel, nem írja le a katalógus Példabeszédekben: „... a legtöbb szobor a teremben és utcákon rossz, mert pontos megfogalmazása ökörségek logikátlan, semmitmondó halmaza, vagy avított igazságok csak logikus tákolmánya. Ok a szakmai felkészületlenség, vagy a szellemi munka hiánya, többnyire a kettő együtt. A költőietlen, szépnek, újnak megfogalmazhatatlan szobrok három kaptafára készülnek. Vagy férfialak, vagy női alak, vagy elvont, absztrakt”.

A helyzet az utóbbi években talán változott, javult valamit, s néhány város —, mint például éppen Salgótarján — szobortelepítési politikája már hosszabb ideje példamutató, az általános mecénási, illetve vélt mecénási, hiszen sosem az illető tanácsi hivatal, gazdasági vezető az igazi támogató — követelmények a közönség, a „nép” ízlésére hivatkozva még mindig inkább a megszóknak, a megnyugtatónak, a közepszerű műveknek kedveznek, s ha Prométheuszt szeretnek valahol, már eleve igekeznek elválasztani őket a túztól, vagy ha ez nem sikerül, teljes hangerővel kifejezést adnak nemtetszésüknek. Valóban elképzelhető, hogy a legszelebb közvélemény az első pillanatban megreppen az újtól — mondhatjuk erre —, ez azonban nem indokolja, hogy azok, akik illetékesek az ügyben, böltsanak: nincs is szükség a tüzre, csak csapdos-sák magukat a karjukkal, ha dideregnek...

2.

Kő Pál, a ma már ugyancsak szobrász-tunk derékhadához tartozó művész mintha minden művével a „visszaélések és az import” ellen, a Varga- és Somogyi-féle szobrászat lényegi törekvéseinek folytatása mellett törne lándzsát — persze úgy, hogy közben épít a magyar plasztikai hagyományokra, a kortárs nyugati törekvések eredményeire és a népi tárgyformálás tapasztalataira is. Kossuth Lajosok köztéren ágáló Kossuth-szobrot látott nevetségesnek, az avult világszemléletek lomtárába valónak, s Bartók Bélája is arra figyelmeztet: újra kell gondolnunk a bartóki zenéhez való viszonyunkat. Mesebeli madárra ülteti Bartókot — mellett Csontváry madaragol —, s mintegy elküldi a távoli kisázsiai síkságokra, vissza a még meg sem született mítoszok valóságos időn és téren túli világába. Lehet, hogy csupán ötlet ez a mű, lehet, hogy a következtetés is szubjektív a nemrégiben a Nemzeti Galéria Műhely-sorozatában szerepelt kisplasztikával kapcsolatban, de úgy érzem, a szobor arra figyelmeztet: gondoljuk át, valóban jelen van-e Bartók az évfordulót ünneplő Magyarországon, gondoljuk át, mit jelent számunkra életműve, jelent-e egyáltalán valamit közgondolkodásunkban?

Nehéz lenne a fentieknél nehezebben megválaszolható kérdéseket feltenni. Hiszen először vissza kell kérdeznünk: a legszelebb rétegekről, vagy a zenei érdeklődésükről,

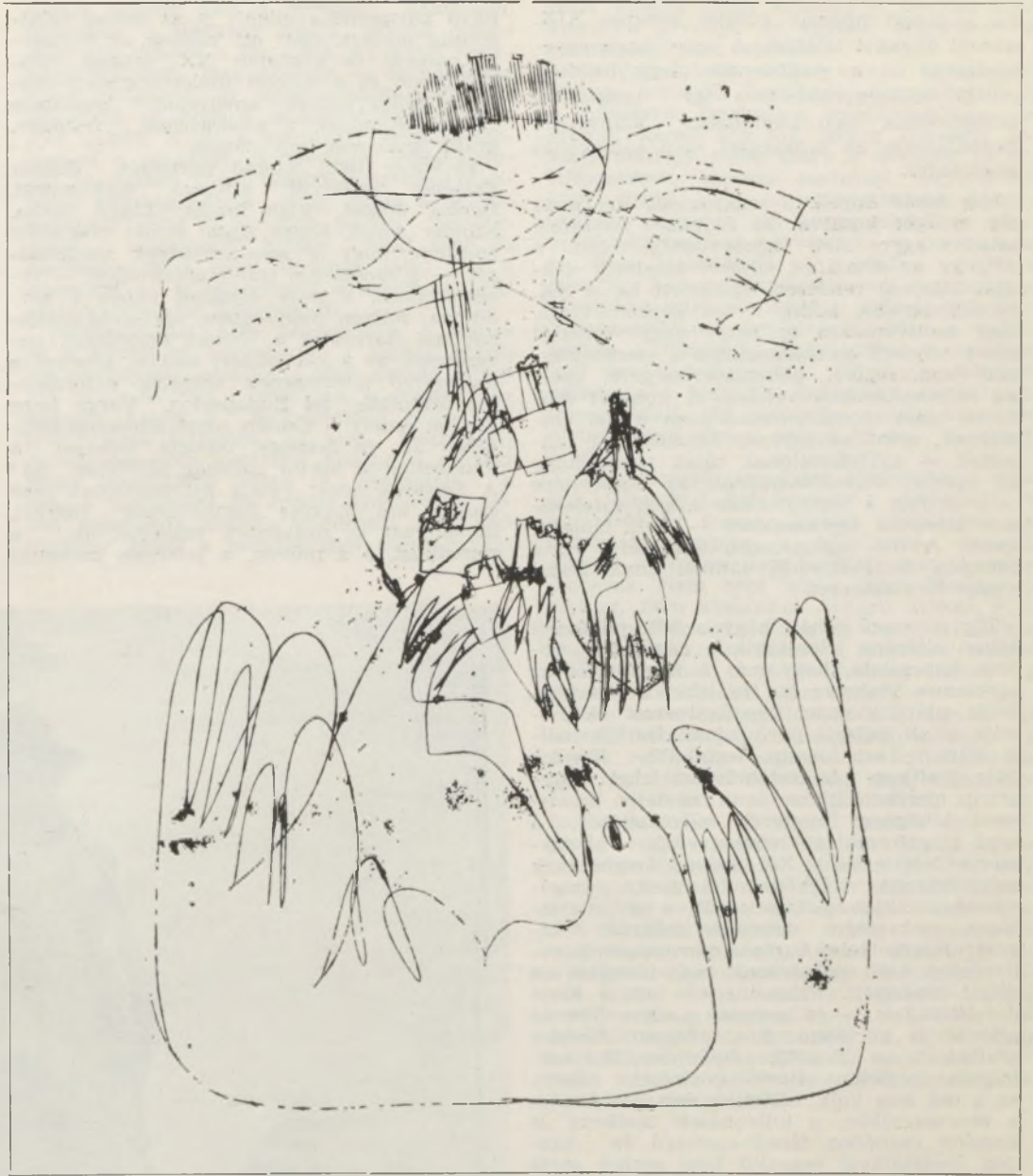
esetleg a zenei szakemberekről van szó? A könyvtárnyi szakirodalom, elemzés, egymásnak ellentmondó szakemberi vélemények után mit értsünk az életmű legfontosabb jellemzőin? Az ezekre a kérdésekre adott feleletekkel megint csak kötetekkel gyarapíthatnák a zenetörténészek, előadóművészek, komponisták, szociológusok a Bartók-irodalmat.

Kiindulási alapként — vagy végső következtetésként — viszont nyugodtan elfogadhatjuk azt, amit 1956-ban a pályatárs-barát Kodály Zoltán mondott az életmű jelentőségéről: „Bartók neve... nagy gondolatok szimbóluma. Az első ilyen gondolat az abszolút igazság keresése művészetben, tudományban egyaránt; s ennek egyik előfeltétele: a minden emberi gyengeségen felül-emelkedő erkölcsi komolyság. A másik gondolat az elfogulatlanság különböző fajok, népek sajátságai iránt, aminek következménye a kölcsönös megértés, majd a népek közötti barátság. Jelenti továbbá Bartók neve a népből való megújulás elvét és követelményét művészetben és politikában. Jelenti végül a zene áldásainak kiterjedését a legszélesebb néprétegekig”. Kroó György, mintegy értelmezve a fentieket, így folytatja Kodály gondolatmenetét: „Azaz Bartókból több lett, mint iskolamester, vagy zenei stílusirányzat zászlóvivője... Neve egész emberi magatartásunk, világlátásunk számára, művészet és társadalom kapcsolatának szemléletében vált mércévé és mértékké. Ez az elismerés Beethoven óta soha senki más zeneszerzőt nem illetett meg méltóbban”.

Mérce és mérték; művészet és társadalom újszerű kapcsolata; emberi magatartás és világlátás; erkölcsi komolyság; a népből való megújulás és figyelem más népek iránt — világszemléleti szempontból nézve ma is példamutatóan korszerű közép-kelet-európai, s egyben általános érvényű gondolatokat hordoz tehát ez a zene; a művészettudomány szempontjából a fogalompárok mintha arra a kérdésre felelnének, amelyet a képzőművészetre vonatkozóan 1916-ban Fülep Lajos tett fel a *Magyar művészet* című tanulmányában: „...van-e (a magyar) művészetnek nemzeti jellege, s nemzeti jellegének egyetemessége, azaz van-e olyan művésziformai problémája, amelyet neki és éppen neki kellett fölvetnie, s megoldásán fáradságosan ugyanakkor egyetemessé téve azt, ami nemzeti?... Egyszóval: a lokális jelentőségén túllemelkedve van-e a magyarnak valami sajátos küldetése az európai művészet közösségében, a világművészetben?”

Aligha kell bizonygatni, hogy a Bartók-életműben a nemzeti és a nemzetet túli, a sajátosan magyar, közép-keleti-európai és a XX. század egyetemes, zeneileg megfogalmazható kérdései együtt vannak jelen. Sha ennek az életműnek a fontosságát, sorsát, fogadtatását vizsgáljuk, akkor beszélhetünk csak igazán Prométheusz-afférről. Földézhethetnénk a korabeli zajos elutasításokat (s persze az elismerő véleményeket, külföldi sikereket) a harmincas évek végének fojtogató, emigrációra kényszerítő légkörét (s az amerikai évek magányát), Révai József és „a szegényletes Bartók-per muzsikusszűkeinek” elmarasztaló sorait az ötvenes évek elejéről, de sorra idézhethetnénk — s az utóbbi negyedszázadot tekintve csak ilyen akad — a muzsikosok, szakemberek, zenebarátok, művészek feltétlen elismerését is. Hogy csak néhányat említsék azok közül, akik versben fejezték ki hódolatukat, Illyés Gyula. Somlyó György, Fodor András nevét sorolom fel. Az egyik legszebb Bartók-verset Kassák Lajos írta, egyszerre idézve fel a bartóki zenét inspiráló kort, s magát a törekeny emberi alakot is:

„Olyan vékony, mint a halszájka
olyan fehér, mint egy lilium
de ha leül a zongorához, Sárkánnyá
változik át

csörömpöl, sír és néha ugat
hogy elsőtétül az ég, s a házak falai
beomlanak”.

3.

A fizikai megjelenés és a mű hatása közötti ellentét oka talán, hogy a képzőművészet nyelvén kevesen tudtak, tudnak bartóki mélységgel, teljességgel szólni a zeneszerzőről, hogy ritka, kivételes pillanat az, amikor prométheuszi tüzet hozó alakját más fények is erőteljesen megvilágítják? Ez is lehet egy ok. A másik ok — a képzőművészet egészét illetően — a zene és a vizuális művészetek eltérő nyelvi, kifejezésbeli sajátosságaiban rejtőzhet. Ezzel kapcsolatban érdemes talán felvetni, persze a végleges válasz igénye, reménye nélkül, azt a kérdést, hogyan jelentkezhet a XX. századi magyar vizuális művészetben a bartóki mélység, teljesség? Nyilvánvalóan a nemzeti és az egyetemes Fülep Lajos megfogalmazta dialektikus egységében, s ahogyan ez a kérdés a zenében a népzenehez, a vizualitás terén a népi tárgyformálás tapasztalataihoz való viszony alakulását is magában foglalja a sajátosan magyar és egyben egyetemes problémának felvetése közben.

Művészi teljesítmények sora bizonyítja a népművészet valódi értékeinek felfedezésére irányuló szándék meglétét — néhány éve *Népművészet—kortárs művészet* címmel gyűjtőmunkát is rendeztek e tárgyban —, de azt is, hogy a bartókihoz hasonló

mélységű feleletet nem adott a kérdésre a mai magyar képzőművészet. A szentendrei — Vajda, Korniss, Bálint, Ámos — művein a népi motívumok a szürrealisztikus képszerkezet fontos részévé váltak, Barcsay Jenőnél a népi architektúra a következetes, konstruktív képépítésben kapott jelentős szerepet; a vásárhelyieknél az átalakuló magyar falu életképi elemei jelennek meg; Tóth Menyhért tisztasága, Halmy Miklós jelképrendszere, Samu Géza tárgyformálása, Csohány Kálmán balladisztikus hangja, Földi Péter varázslatos stilizált világa — néhány név, törekvés a sok közül — mind izgalmas kísérlet a lokális és az általános, a népi és a modern elemek összeötvozésére. Végül is azonban a mű vagy magkerüli a század — vagy akár a magyar társadalom — jelenének, félmúltjának nagy problémáit, vagy úgy szól róluk, hogy az itt és most nem tudatosul bennünk, vagy külsődleges elemként hordozza a népművészeti motívumokat.

Távolról sem személyes tehetség, kifejezőerő, hanem a kétféle nyelvrendszer közötti különbségek kérdése lehet ez, s azé a különbségé, amely a nyelvrendszerek eltérő volta következtében jelentkezik a népi kultúrához való viszonyulásban is. Vadas József a magyar iparművészetről ír ugyan a *Kritika* 1979/4. számában, de következtetései tanulságosak lehetnek az autonóm műfajok szempontjából is. Míg Bartókék gyűjtőmunkája nyomán — írja — a népzene ősi rétegei bukkantak elő az „új stílusnak” nevezett múlt századi népdalok mögül, ad-

dig a tárgyi néprajz kutatói zömmel XIX. századi anyagot találtak. A zenei hang egyetemessége és a megformált tárgy helyhez, anyagi szükségletekhez, s így társadalmi formációkhoz való kötöttsége alapvetően meghatározza az örökséggel való sáfarkodás lehetőségeit.

Míg tehát Bartók a magyar (és sok más) nép zenéjét kutatva, az időben visszafelé haladva egyre több közös vonást talált, s mintegy az általános emberi érzelmek skáláját kifejező rendszert építhetett be a XX. századi zenébe, addig a ma képzőművésze, vagy motívumokra építhet, vagy ezektől szinte teljesen elvonatkoztatva a szerkesztésmód tömörségére, következetességére, esetleg szürrealisztikus voltára. A konkrét motívum mást mond természetesen a ma emberének, mint az egykori faluközösség tagjainak — nyilvánvalóan tűnik tehát, hogy az egykori formálásmódnak az alapelveire — a lényeg, a legfontosabb dolgok kifejezésére irányuló szerkesztésre — kell támaszkodni. A ma legfontosabb kérdései pedig könnyen észrevehetővé, láthatatlanná teszik a népi formakincset...

Törvényszerű tehát, hogy a két művészeti ágban eltérően jelentkeznek a népi és a modern kapcsolata, hogy más a nemzeti és az egyetemes viszonya is. Ha lehet a felszabadulás utáni magyar képzőművészet képviselői közül valakit párhuzamul Bartók mellé állítani, azt hiszem, leginkább Kondor Béla grafikus- és festőművészt lehet: egyaránt merített Blake és a névtelen és ismert középkori mesterek művészetéből, a népi tárgyformálás eredményeiből — s egyszerre fejezte ki a XX. század emberének szétzúrt világvélelétét, félelmeit, magányosságát, kiszolgáltatottságát, s a tisztaságra, emberségre, szeretetre irányuló vágyát; Közép-Kelet-Európa nem könnyű évtizedeket átélő polgárának csalódottságát és mégis-reményeit. Prométheuszi tett a Kondor-életmű is — és igencsak azok voltak az alférek is körülötte. Nos, ahogyan Kondor grafikáját, az ÉS 1975. szeptember 27-i számában megjelent Bartók-portróját nézem, ez a mű sem volt méltatlan sem hozzá, sem a zeneszerzőhöz: a tollvonások törekeny és kemény esendően fáradt-szomorú és minden idegszálával reagálni kész ember arcát mutatják. A vonalháló, amellyel Kondor oly mesterien — sohasem öncélúan — bánt, egyszerre tűnik nagyon is megfoghatóan és zenei hatásúnak, egyszerre tördeli részletekre és teszi dacossá a vonásokat. Ha lehet Bartók arcát a bartóki művet is érzékeltetően visszaadni, ezen a kis grafikán sikerült

4.

Bartókról bartóki mélységgel, teljességgel, az egyénnek és a közösségnek egyaránt fontos vonásokat visszaadva szólni persze még a grafikusnak, a társadalmi elvárásoktól, közizléstől talán leginkább független művésznak sem könnyű, s itt sem elsősorban tehetség szabta korlátokról van szó, hanem a Bartókkal és művével kapcsolatos vizuális, auditív, érzelmi és gondolati elemek olyan bonyolult együtteséről, amelynek leginkább a legfontosabb összetevőkben való megfogalmazása is igen nehéz, szinte lehetetlen feladat. Pátzay Pál szerint például „Bartók ezüstösen sápadt lény volt és oly mértékben testetlen — vagyis hogy nem is juttatta az embernek eszébe azt, hogy teste van — annyira dominált az átlátszó, pergamenszerű bőrének a világossága, amiből csak a fekete szemei villogtak ki”. A kívülállók szemében gyakran kedélytelennek, komornak tűnt a zeneszerző, fia — ifj. Bartók Béla — szerint viszont igen fejlett humorérzéke volt. Lukács György tíz éve azt írta: „A néphatalom eszméje Bartók egész tevékenységének alapmotívuma” — Pethő Béla egy évvel ezelőtti tanulmányában, a Valóságban Kodály 1946-os kijelentését idézi: „Bartók ma bizonyára élénken tiltakozna a nevében

folyó pártpolitika ellen”. S az összes tulajdonság mellett, előtt ott vannak az egyszerre magyar és általános XX. századi, népből eredő és a mércét utolérhetetlenül magasra állító művek, amelyeket, legalábbis szellemiségükben, a szobrásznak, festőnek, grafikusnak meg kell idéznie.

Ferenczy Béni kitűnő portróját, Schaár Erzsébet rendkívül kifejező mellszobrát, Borsos József, Vigh Tamás, Ligeti Erika, Szinder Antal, Kutas Antal érmét csak azért említem, hogy a megközelítések sokféleségét — a zeneszerző iránti érdeklődést — érzékeltessék, s hogy eljussak ehhez a kérdéshez: milyen mélységben, szellemben szólhat ma Bartókról a köztéri szobrászat, nevezetesen az a két köztéri szobor, amelyet a zeneszerző születésének századik évfordulóján állítottak fel Budapesten, Varga Imre szobra, amely a Csalán utcai emlékház kertjében áll és Somogyi Józsefé, amelyet a Feneketlen-tó körüli parkban állítottak fel? A kérdésre adott válasz nyilvánvalóan nem csupán két művész Bartók-képét tükrözi, hanem azt is, milvennek vállaljuk mi a muzsikust, s a művön, a jelképen keresztül

hogyan látjuk önmagunkat, eszményünket, változott-e önértékelésünk a társadalmi változások, közöttük a köztéri szobrászat korszerűvé válásáért vívott harc során.

E küzdelem közben természetesen sosem arról volt szó, hogy nem akartak szobrot állítani a Szántó Kovácsoknak, József Attilának — sokkal inkább arról, hogy általában olyan szobrot akartak állítani nekik, amely az ábrázolt érdemeivel, a jelkép nagyszerűségével együtt mindjárt a szoborállítók szép szándékát, odaadását is dicséri, s persze arról is beszél, hogy ma, ebben a „szép és egyre szebb korban” nem venné körül értetlenség, ellenállás az ábrázolt művészt, tudóst, politikust, egyszerű embert. A köztéri szobor így nem cselekvésre ösztönzött, hanem megnyugtató, konzervált, s közben értetlenség, ellenállás vette körül azt a művészt, aki méltó módon akarta ábrázolni az illető alakot...

Meggyőző példa lehet erre, hogy Somogyi József 1953-as Martinásza, amely nem idealizálta a munkást a kor követelményeinek megfelelően, csak 1960-ban került köztérre, hogy Varga újpesti partizánjának kopott

deszkapalánkját a köztéri művön márványfalra cserélték, hogy Derkovitsa mellől leparancsolták a rozsdás vaskályhát, hogy sokan a költőhöz méltatlannak tartották a Radnóti-emlékmű valódi kockaköveit, a törődött munkaszolgálatos költőt támaszták fakorlátot, s akadtak, akik azt sem tartották helyesnek, hogy a mohácsi emlékművön Lenin elgondolkodva lépdel a lépcsőn lefelé.

Váltakozó sikerrel folyt a hadakozás, az idő azonban mindegyik esetben azokat igazolta, akik szerint nem emberfeletti lényekre, hanem követendő, követhető példákra, okos gondolatokra van szükségünk a köztereken. Nem a tömeg feje fölött harsogó mondatokra, hanem olyan őszinte szavakra, amelyeket mindenki külön-külön is felé irányulónak érez. Nos, Varga Imre Bartókja ilyen, mindenkit külön-külön megszólító szobor. Aki a villa kapuján belép, alulról életnagyságúnál alig nagyobb alakot pillant meg. Ahogy közeledünk, egyre kevésbé magasodik fölénk a mű, s amikor egy magasságba érünk vele, akkor vehetjük szemügyre a szobor minden részletét. Mintha az utolsó hazai években itt készített fénykép

alakja jelenne meg a bronzban: kalaposan, felöltöten is törekény figura, akárha elgondolkodva sétálna a fák alatt. Az arcon nagy-nagy fájdalom, magányosság — és hatalmas belső nyugalom, az olyan emberé, aki már felkészült rá, hogy a mindenséggel kell számot vetnie. S ez a számvetés teszi látszólagossá a magányt, hiszen nem lehet egyedül az, akiben a kor általános érvényű problémái fogalmazódnak meg; éppen a befeléfordulást jelző arcvonások teszik látszólagossá a nyugalmat: hiszen sokkal több és fontosabb itt a belső történés, mint ami a muzsikás és a közvetlenül érzékelhető külvilág kapcsolatát jellemezheti.

Mindazonáltal nem lényegtelen a figura és a környezet kapcsolata: a szobor körüli tér növényzete mintha a fűbe simuló talapzat növénykeiben folytatódna, s mindaz az energia, amely a természetben rejlik, a bronz sima felületén, az alig részletezett formarendszeren keresztül mintha a művész belső energiájává válna. A téralakítás, a mű, a természeti és épített környezet intim kapcsolata mintha mindenkit arra ösztönözne: ebből a bronzalakból kiindulva ke-

resse meg a maga számára a bartóki zene általános érvényű és egyben szigorúan a személyhez szóló értékeit.

Ha Varga Imre szobra erre a továbbgondolásra ösztönöz, Bartókról, az emberről és a művészről érzelmileg, intellektuálisan is árnyalt képet adó mű, akkor Somogyi József mintegy elébe megy a nézőnek az értelmezésben, harsogó szavaival egyértelmű képet sugall, kínál az azonosuláshoz. A harsányság persze a mű környezetéből is szinte törvényszerűen következik: a park, a tó hatalmas téren terül el, a szobor mögött a távolban hársor, templomtorony, s messze, a magasban apró pontként a gellérthegyi Szabadság-emlékmű is feltűnik. Már a méretekkel, a tömegek nagyságával is a műre kell terelni a figyelmet ebben a környezetben, s a hatalmas kötömbön, fa harangtorony alatt álló mintegy másfél-kétszeres életnagyságú alakot szinte ki sem kerülheti a szem.

A zeneszerző figurájára tökéletesen ille- nek Németh Lajos Somogyi művészetének egészéről írt sorai: „Bármit mintázzon is, munkást, parasztot, a közelmúlt típusait, alakjai a sorssal szembenálló, inas, kemény emberek. Nem népi hősök, mint Medgyessy alakjai, nem klasszikus arányú atléták, mint Pátzay fehérvári lovasa és nem is barbár erejű hímek, mint Kerényi félistenei, hanem földhöztapadtak, mítosznélküliek, illetve a Sziszifuszok véréből származók”.

Nos, ez a sziklaszilárdan álló figura is inassá, keményvé, mítosznélkülivé vált, a benne rejlő, az expresszív felületalakítás által is fokozott feszültség nem valamiféle belső történést, hanem egyértelmű, az elhatározás után következő, cselekvésre irányuló vágyat sejtet. Míg a Varga-szobor mintegy átgondolja a „Honnan jövünk? Kik vagyunk? Hová megyünk?” gauguini kérdését, addig ez a mű az önmagában már minden kérdésre feleletet adott zeneszerzőt, vagy éppen közéleti embert ábrázolja. Ha a szigorú, elszánt arcú alak önmagában kevés lenne ahhoz, hogy bizonyosságot adjon erről, segít a harangtorony, segítenek az odafönt sorakozó harangok, az ihlető népi környezetet idéző egyszerű, rusztikus formák, amelyek között egy törött harang jelenti a diszharmóniát...

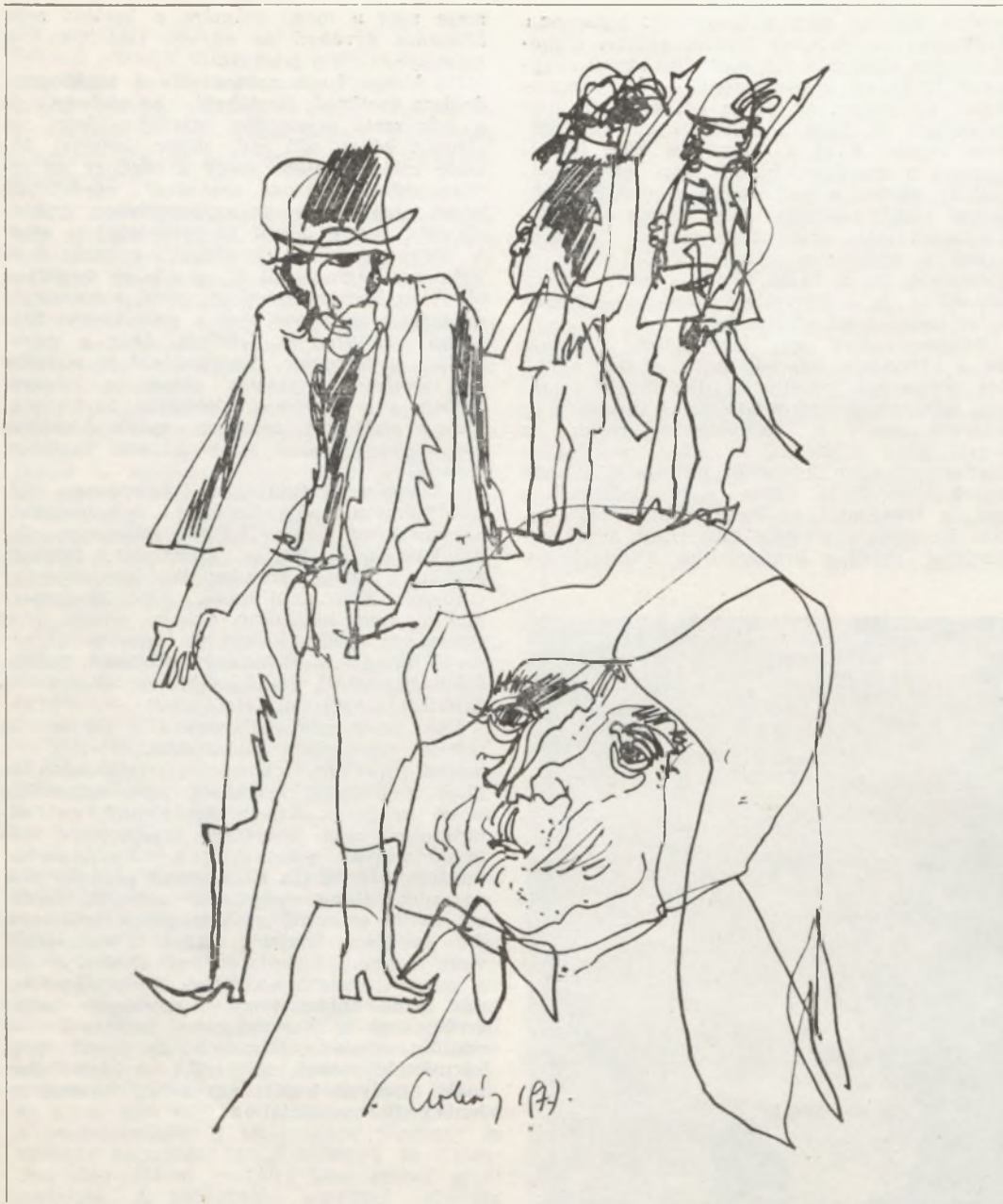
5.

Ez a jelzés azonban nagyon erőteljesnek tűnik ahhoz, hogy Bartók egyéniségének életművének összetettségét érzékeltethesse. Így, bármennyire szeretnénk, nem mondhatjuk, hogy más-más oldalról kiindulva megrajzolt, de egyformán meggyőző, bartóki mélységű képet ad a művészről a két szobor. A Somogyi-mű plebejus elszántsága túlzottan egyértelmű, a forrás tisztaságához ragaszkodó, s azt őrzi ahhoz, hogy érzékeltethesse a század diszharmóniáit tükrözve harmóniát teremtő muzsika mélységeit. Varga Imre azzal, hogy oly hétköznapien fáradttá, reménykedővé tette, emberivé csúszította az arcot, amilyenek gyakran a sajátunkét is érezzük, a kort is megmutatva szól a zenéről.

Affért, újabb Prométheusz-affért, úgy tudom, egyik mű sem okozott. Az egyik talán azért nem, mert a szándékok nem teljesedtek ki az alkotásban, mert hiányzik belőle az a bizonyos tűz. A másik talán azért nem, mert évtizedek küzdelmei után kezdjük talán azt a teljességet, tételesen megfogalmazott eszméinkhez méltó színvonalat várni a köztéri szobrászattól, amelyet valóban adhat. A Somogyi-mű minden részletszépsége ellenére azért nem válhat igazán közösségivé, mert fel akar bennünket emelni a műhöz, a példaként megmutatott teljességhez. A Varga-plasztika azért válhat azzá, mert egy közülünk való zseniális emberről szól, aki őszinte akart lenni. Tudjuk: zseninek kevesen születnek. Őszinteségre viszont — kezdünk rájönni — mindannyiunknak igen nagy szüksége van.

P. Szabó Ernő

A „Bartók-versek” formavilága

Örömmel olvastam a pozsonyi Irodalmi Szemle márciusi számában Kocsol Lászlónak *A példamutató Bartók-Mikrokozmoszról* megjelent írását. Az árnyalt formaelemzésekkel teli dolgozatnak különösen a magas igényszinten megfogalmazott, felütéses zárata érdemel figyelmet — a gondolatmenet végpontja. „Arra gondoltam — írja —, nem most, hanem régen, a Bartók-évforduló csak újabb alkalom, hogy írásban is megfogalmazzam a kérdést: miért nem jutott még egy magyar költőnek sem eszébe, hogy pályája csúcán, kiérlelt költői életműve birtokában a Bartókéhoz és immár a Kurtágéhoz is hasonló, az alapelemektől a bizonyultig ívelő és közben teljes művészi élményt is nyújtó poétikai iskolát írjon?” Amolyan poétikai Mikrokozmoszt, költői verstant. Kocsol dolgozata olvastán tovább kell kérdeznünk. Ha a poétikai Mikrokozmosz verselmélete még nincs, kompozíciós versgyakorlata jelen van-e mai költészetünkben? A bartóki zenei kompozíciós modellek hatottak-e analóg verskompozíciós szerkezetek kialakulására? Fel kell tennünk ezt a kérdést, még akkor is, ha tisztában vagyunk a zenei és a költői formák és az alapjukat képező konvenciórendszerek közti távolságoknak, sokszor szakadékoknak. Meg-

találhatók-e a „Bartók-versek” kompozíciós csoportjaiban zenei szerkezetek költői leképezései? Milyen ideológiai jelentései vannak a zeneszerzőről írott versek formáinak és szerkezeteinek? Hol a bartóki kompozicionális modellek hatása költészetünkben? Milyen költői és szellemi előfeltételek alapján íródtak költemények a XX. századi magyar zenetörténet úttörő alakjáról? E mögöttes világ, a formáknak tulajdonított jelentés világa érdekel bennünket. Nem az egyes „Bartók-versekről”, hanem a „Bartók-versek” jelenségéről gondolkodunk inkább, ezért az egyes költői alkotások csak a gondolatmenet illusztrációjaként jelennek meg.

A propos' „Bartók-vers”! E kissé félreérthető, de nap mint nap használt szókapcsolat tulajdonképpen műfajmegnevezés. Általában többes számban használatos, vagy mint „X. Y. Bartók-verse” hallható. Ma már klasszikusnak számító művek is vannak köztük, éppúgy, mint az „X. Y. József Attila-verse” tematikus műfajcsoportban. Maga a verstípus eredetileg a szónoklatlan legnemesebb osztályában, a bemutató nemben (genus demonstrativum) alakult ki és e tény manapság is nagy gyakorisággal meghatározza az idetartozó költői művek hangnemét és felépítését. Ha a költő „Bartók-versest” ír, ezzel számolnia kell. Műfaját és hangnemét tekintve a „Bartók Béla” című és témájú alkotások legnagyobb része nagyjából a hagyományos dicséreteket képviseli, természetesen ötvöződve és átmenetet képezve

rokon verscsoportok jellemzőivel. (Egyik 1642-ből való költészetünk szerint az „epicedium gyász-költemény halottakra. Mondják neniaenek, monodiának, latinul carmen lugubrenek” és az „encomiasticum személyek, vagy dolgok dicséretére írt költemény”). Érthető, hogy ma a dicséretnek és a gyász-költeménynek e tiszta típusai meglehetősen ritkák. Jóval gyakrabban találkozni a tiszteletadásnak (és így a bartóki szellemi örökségért vívott harcnak) modernebb műfaji megoldásaival. Ilyen megoldásnak tűnik a verscímek alatti in memoriam..., hommage a... (...-nak ajánlva), hiszen így módon a költő eltávolodhat Bartók Béla alakjától, személyiségétől, s koncentrálhat művei szellemiségére. A bartóki jellemről, erkölcsiségről, életéről valló költői alkotásokat több évszázadra visszanyúló, erős költői hagyomány élteti, értékük is a műfaji hagyományrendszerrel szemben kialakított viszonyukon keresztül ragadható meg. Abban, hogy a mai, Bartók Béláról megnyilatkozó költők miként és mennyire tudnak elszakadni a műfaj hagyományos költői rendszerének eljárásaitól, hogyan tudják választott műfaji hagyományukat megújítani. Hiszen még az in memoriam-típusú verseknek is érezhetően nagy a költői-műfaji nehezékük. Elsősorban a személyhez kötöttség.

Közhelyszámba megy az a megállapítás, hogy a hatvanas-hetvenes évek nagy „Bartók-verseiben” a zeneszerző alakja sejlík föl, etikai tartása, fegyelme, erkölcsi példamutatása. A *Forrás* márciusi emlékszámában is olvashatjuk, hogy „A Bartók-versek jelentős csoportja — életrajzba, pályaképhez, személyes emlékekbe kapaszkodón — mementóként, vagy tanulságként, a morális példát hangsúlyozza a zeneszerző portréjában.” Érthető és természetes, hogy e portréversek esetében rendkívül megnő a szoborszerűség veszélye. A megemelt versnyelv és az ábrázolt etikai magasság következtében alig kerülhető ez el. Ha a költő „Bartók-versest” ír, ezzel is számolnia kell: már az 1940-es években megalkotta Kassák Lajos annak az ábrázolásmódnak az őstípusát, amely révén a Bartók Béláról írott versek sorozatában elkerülhető a szoborra merevítés veszélye, anélkül, hogy az emberi portré és a legszorosabban vett művészetikai magatartás felrajzolásáról lemondanánk. A *mérleg serpenyője* (Bartók Béla) című versének legjellemzőbb ábrázolási eszköze heroizáló deheroizálásnak lenne nevezhető, ha e kifejezés nem lenne annyira riasztóan idegenszerű. A költő a jelentéktelennek látszó, a látszólag jelentéktelen és köznapi részletekben mutatja fel a távlatosát, a köznapi fölé emelkedőt:

„Szóljunk valamit a zeneszerzőről is.
Láthatod szárnyas kabátban a dobogón
s az uccán, amint levett kalappal
sétál a reggeli napsütésben”.

A verskezdet ilyen szándékoltan „keresetlen” nyelvezete, e „köznapi” hangütés után, épp, mert szakított a portréversek hagyományosan magas hangnemével, a költő a poklokot is megmozgathatja.

A Bartók Béla örökségéért folytatott küzdelem a hatvanas-hetvenes években az aktualizáltság mozzanatát állította előtérbe. Nemcsak arra a küzdelemre gondolok, amelyet a költők azért vívtak, hogy megjeljék és kijelöljék viszonyukat a zeneszerző életművéhez. E viszonykijelöléshez, „beméréshez”, a nemzettudat és az európaiság-tudat kettősségével kell megküzdenie mindenkinek. Ekként a Bartók-inspirálta vers sokkal inkább költőjéről mond, állít, ad információt, mint a zeneszerzőről. Hatalmas felelősség Bartók Béláról verset írni. Hiszen ő az a „legmagyarabb magyar”, aki — Vas István és Nagy László szavaival — „a napkoronáig felküzdte magát”. Rendkívül nehéz szembenézni a bartóki élet és mű teljességéigével. Hol az „ezüstfej”, az arisztokratikus, hol a népi ihletettséggé, hol a magyar, hol a kelet-közép-európai, hol a kozmopolita Bartók igazsága perel a maga igazáért a róla

írott versekben. A bartóki mű eredendő teljessége és a bartóki örökség helyzetudata ezért jelenik meg némileg ironizált formában Zalán Tibor versében (*Igor Stravinsky álma Bartókról*):

— — — — —
egy ember Cantata profana-t ír

TÁRSAS-JÁTEK

egy csoport kantátaprofánát ír

NÉPI-JÁTEK

egy nemzet kantátaprofánát ír

KONTINENT-SPIELE

egy európa kantátaprofánát ír

MUNDO-LUDO

egy világ kantátaprofánát ír

COSMOS-PLAY

A mindenség írhat csak Cantata Profana-t

Az ember-csoport-nemzet-Európa sor ideológus jelei a kompozíció és a versforma megválasztásában is jelen vannak. A forma jelentése érthető módon különösen fontos szerepet játszik a Bartók-művek inspirálta versek esetében. Feltűnő, hogy nincs vagy alig van a vizsgált költemények között például alkaioszi vagy szapphói strófaszerkezet — általában antik metrum. Ezzel szemben igen sokan előnyben részesítik a magyaros, dalszerű formákat, kolinda-szövegváltozatokat stb. Valószínű, hogy ebben a forma jelentősége vonatkozó szerzői előfeltevés és döntés mutatkozik meg, mintegy versben leképezve a népzene szellemét és Bartók népzenei ihletettségét. Újabb csoportot alkotnak szempontunkból a prózaversek (gondoljunk például Juhász Ferenc *Örvénylések* című portréversére) és a szabadversek. A forma itt sem közömbös: bár ötvöződhet folklórmotívumok rendszerével, tulajdonképpen a bartóki zenei kompozíciók 20. századiságának, modernségének analógiája. Sejtjen, hogy nemcsak a zene-, de a költészet történet is túljutott a klasszikus összhangzattan korszakán. Végül a Bartók-inspirálta versek között elég sok montázstechnikával készült verset találunk. A montázs éppúgy ideológus, jelentő forma, akár a dalszerű verskompozíció. E technika az alkotás egészét vonatkozáshálózatáig fejleszti a külön-nemű részek összerendezésekor. Magába olvashatja a dalszerű formát éppúgy, mint a prózaversét. Sokkal inkább zenei, mintsem filmelvi jelenség. (Gondoljunk akár ennek legszebb példájára, Szilágyi Domokos *Bartók Amerikában* című kompozíciójára. De szívesen olvasom versként Cselényi László *Bartók és Joyce* című szövegmontázsát is.) Előnye a megoldásnak, hogy nem kell törődni a vers hangnemének, modalitásának (csak végső!) egységével — amint ezt Cselényi műve példázta. Kompozicionális szempontból talán a legjárhatóbb út a Bartók-ihlette versek térképén. A „Bartók-vers” műfaja nehezeke, örökletes poétikai követelményrendszerrel — tán kitűnt valamelyest az eddigiekből — véleményem szerint kevésbé alkalmas arra, hogy a bartóki kompozíciós rendek örökségének költői gyakorlatát felvállalja. E feladat eleve nem is lehet a célja. De igenis célja az állandó küzdelem a műfaj adott korlátaival, ami nem csekélység. Hol kereshető esetleg a bartóki kompozicionális modellek ihlető hatása költészetünkben? A „Bartók-verseken” kívül, a zenei analógiára épült költői alkotásokban. Am mindjárt hozzá is kell tennünk, hogy a bartóki mű kompozicionális lehetőségeit költői gyakorlatunk eddig jobbára csak érintette.

Joggal felmerülhet a kérdés, hogy milyen lehetőségei vannak a zenei szerkezetű kompozícióknak a költészetben ma. Vannak-e a korszerű jelzőt valóban megérdemlő ilyen irányú törekvések? Csak esetleges példákra szorítkozhatunk. Azt hiszem, kevésbé köztudottak Tandori Dezső nagyon jelentős ilyen irányú erőfeszítései, ezért tán érdemes föl-idezni belőlük. Az ív is érdekes. Első kötetében még ortodox megoldásúak a versszerkezetekben átértelmezett zenei műfajjelölések (ilyen a *Macabre...*, e zenei elvet

poétikaivá legmélyebben váltó *Preludium és ötsoros, a Koan bel canto*). Az *Egy talált tárgy megtisztítása* kötet (1972!) már e tájékozódás módosult irányát mutatja. Egyik legnehezebb versének II. Termében „I. (Szerialis kompozíció)”. A szerkezetet a legtartalmasabb, mert üres seria, hangzó sor zárja:

+++

.....

+++ folyt.; fogyó sor

Tandori gyakran alkalmazza a seria megfordíthatóságának, általános, az aleatóriában is fellelhető elvét is:

Elmarad egy jel
'tlob a innen dzek, ruhtra
Arthur, kezd menni a bolt

Fel kell figyelni arra az érdekes kísérletre, amely során a szerző — jóval a *Talált tárgy* után, 1974-ben — átírja tisztán hangzó s az eredetivel egyenértékűnek tekintett kompozícióvá első kötetének *Homage* című nevezetes kezdődarabját önkényesen felvett előzetes szabályok szerint. Az előrendezett, átírt mű címe és első sora különben így hangzik:

=234567

Míg a második kötet megváltozott verseszménye a szerializmus jegyében alakította a maga arcára a költői indulás programversét, a *Még így sem szonettjei* a jazz eredményeit fölhasználva a leginkább kötött formán belüli improvizáció megtalálását mutatják. A *Miért élnél örökké?* prózájában fontos szerepet játszó Varése-lemez (rajta az 1936-os *Density 21,5* is) mellett megjelennek a messiaeni madárhangok. S végül a *meghívás fennáll* című műben a valószínűség által határok közé szorított véletlen kompozíciós alapjait fejtegető John Cage indítja el a leglényegesebb művészetfilozófiai gondolatokat. A regény első mondataiban arról van szó, hogy, ha a veréb a vállon ül, az ember vállán, nem lehet akármilyen billentyűre, akárhogy ütni az írógépen. Mert akkor bármi bekövetkezhet, és ezért kell figyelni a madárra. Ezért „Ez itt nem automatikus regény; más dolog az, hogy a madár következő pillanata kiszámíthatatlan, más, nem gépieség. Nem is az ellenkezője.” Akkor milyen az a regény, amelyik egy madár röptét figyeli? Elemzést gátló kérdés. Pedig a regény egyszerűen aleatórikus. Ez az életformaregény zenei analógiára íródott: akár a madár röptése, a röptés meghatározta műalkotásszerű élet és az ezt lejegyző művészet is aleatórikus (a kifejezés a latin *alea* „kocka” szóból ered). Az ilyen művek a véletlenre épülnek, az „improvizációs szabadság mozgástereit”. Elemei egyszerűek, megismételhetetlenek. A zenetörténész Zofia Lissa az időbeli folyamatosság hiányát és a többértelműséget tartja e szerkezet alapjellemzőjének. „A komponisták — írja — a véletlenre bízzák a mű tulajdonképpeni megszületését, az lép elő szerzővé, ők maguk csupán a körülményeket szervezik meg, amelyek közepette a véletlen alakjában juthat »chance d'operation« eredményeként érvényre.” Íme a zenei elv: a műalkotásszerűen megélt elindítója és mintegy szó szerint „mozgó”, változó, fikciója a veréb (a szerző csak a szituáció megszervezője), amely megteremt az eseménymenet, a kompozíciósor véletleneinek kalitkáját, szabadságot és kényszert egyszerre. Mivel az irányító erő részben a szerzőn kívül helyeződött, nincs a műnek abszolút előzetes szerzői terve, de ez már szerkezeti kérdés. Az aleatória elvének fölismerése egy lehetséges utat nyithat a rejtvénytyszerű mű megértéséhez.

A középnevezdek tagjai közül is számosan kísérleteznek zenei kompozíciókkal. Prózában sokak mellett tán Nadas Péter a legeredményesebben. Rendkívül ígéretesek Baka István törekvései. Most megjelent második kötetének (*Tűzbe vetett evangélium* a címe) legfontosabb kompozíciója a *Háborús téli éjszaka* is ezt példázta. A költő kiküzdött saját összhangzattanának szabályait kódolja

át benne: hamis harmóniát szabályként megértett diszharmóniává. E vers is megérdemelné a kompozíciós elemzést. Am a bartóki szerkezeti modellek hatásának kérdéséhez visszatérve — itt még csak lehetőségekről szólhatunk. Egy ötlet. Számos oka van, hogy sok fiatal szerzőnk ún. hosszú-versekkel kísérletezik. Nagy lehetőség ez, már csak azért is, inerte a verstípusban a szövegvariálás és a jelentés többértelműsége kibontásának esélye sokkal szélesebb más, esetleg rokon műfajokénál. Tudott, hogy Kassák Lajos *A ló meghal, a madarak kirepülnek* című verskompozíciója — e verstípus egyik ősképe — is „Szerkezetét tekintve harmonikus polifon zeneművekhez hasonlítható, melyben egyszerű kell érzékelni a szólamok időbeli mozgását és az egyidejűleg megszólaló hangok közötti harmonikus összefüggéseket” (Szegegy-Maszák Mihály). A bartóki kompozicionális modellek inspirációja bizonyára itt is felszabadító hatású lenne, eltávolító a műfajhagyományoktól. Mint sok más verstípus esetében. Hisz a bartóki életmű alternatívák sokaságát rejti a költői gyakorlat számára.

Ez az esszé csak kompozíciós kérdésekről szól. Arról, hogy hatalmas felelősség Bartók Béláról verset írni. A bartóki mű kompozicionális lehetőségeit költői gyakorlatunk eddig jobbára csak érintette. Ha a költő „Bartók-verset” ír, számolnia kell ezzel.

Szigeti Csaba

Szilágyi Domokos Bartók idézése

Köztudott, bárha ritkán mondjuk ki nyíltan, hogy Bartók birodalmában Erdély, az ottani román és magyar népzene világa volt a „fele királyság”. Élete és munkássága legmélyebb és legértékesebb inspirációt onnét kapta.

Igen. Fodor András tömören megfogalmazta Bartók életének meghatározó alapélményét, az erdélyi emberek, az ottani környezet emberségformáló hatását. Ez a fölismerés sok mindent megmagyaráz abból a különösen mély kapcsolatból, ami a zeneszerző és az erdélyi emberek, alkotók között kialakult még életében, s tart halála után is. mind a mai napig. Benkő András könyvéből és Kelemen Imre gondos tanulmányából tudjuk, hogy mint népdalgyűjtő, zeneszerző és zongoraművész 1936-ig szinte minden évben — akár többször is — fölkereste Bartók az erdélyi falvakat, városokat. Ezt a ragaszkodást szerencsére gazdagon vizszonezták az ott élő, és az életmű előtt hűségesen tisztelő zenészek, tudósok, költők. A romániai magyar könyvkiadás 1971-óta folyamatosan jelentkezik Bartók munkásságának teljesebb megértését szolgáló tudományos munkákkal, és a bartóki példát vállaló önálló alkotások megjelentetésével. Szilágyi Domokos *Bartók Amerikában* című verse ennek a törekvésnek a leghívebb kifejező példája. A Szilágyi-vers titka a helyzet azonosságában van. Az „amerikaiak közt egy európai” problémakörének hangsúlyozása, a bartóki életpálya legtragikusabb szakaszának közelképe messzematotó tanulságokat rejt. Az önkéntes száműzetésben élő Bartók etikai tartásának fölmutatása nyújt-e megoldást a történelem száműzöttjeinek? A nemzeti tragédia felé tartó Magyarországon agyonhallgatott zeneszerző szakadatlan ragaszkodása, hűsége népéhez lehet-e követendő példa a hivatalosan elfelejtett, és az új keretek között mindvégig idegen magyar nemzetségeknek? Ez a súlyos történelmi-társadalmi azonosság kiegészül Szilágyi költői nyelvezetének megújulásával,

stílusának teljessé válásával. S ami a döntő, hogy e belső forradalom éppen a bartóki alkotói módszer átvételén alapul. Az elemzés lehetőséget ad annak az útnak végigjárására, miként szerveződhetett Szilágyi költészete monumentális verséptémnyé, a bartóki példa előtti alázat és az öntörvényű stílusfejlődés harmonikus, egymást kiegészítő találkozásának eredményeként.

Hazamegyek, mihelyt lehet. Aminthogy ügyis hazamentem volna (t. i. ha nem választják meg 1945-ben nemzetgyűlési képviselőnek Budapesten. N. J. I.) Tudom, hogy a külső viszonyok igen nehezek lesznek, de egy zongora csak akad és egy csendes szoba, ahol dolgozhatok.

A Szilágyi- vers komor gondolati töltésű nyitó része az intuitív helyzetábrázolás lélektani „átvilágítása”: „Milyen széles az Óceán/ annak, ki hazagondol —/s rossz hír számára mily rövid az út”... „Jaj neked, hús-vér idegen! — /szerves gép itt az ember —”. A kényszerhelyzet szülte lehetőség sivárságát izgalmas stílusmegoldással ellenpontozza a költő. A Bartók életében oly nagy jelentőségű néphagyományi gazdag világának idézését látja az érzelmi szélsőségek ábrázolására legalkalmasabbnak.

Az a kérdés már most, hogy miként nyilvánulhat meg a parasztszene hatása a magasabb műzenében? Először is úgy, hogy a parasztdallamot minden változtatás nélkül vagy csak alig variálva, kísérettel látjuk el, esetleg még elő- és utójáték közé foglaljuk.

„Hová vetemedtél,/ hová vetemedtél/ szivárvány havasáról,/ szivárvány havasáról/ tűzre te vetettél/ hamuvá vedlettél,/ mint jó Rádúj Péter/ széme menyécskéje,/ románul Marinka,/ magyarul Margitka.”

A halálos kór megmásíthatatlan itélete alatt — melytől annyit szenvedett — valójában már kölcsönkapott időből élt, mindennap többet hagyott magából a szellemnek, mindennap többet engedett át testéből az anyaföldnek, úgy, hogy amikor felvázolta a végső hangjegyet, és utolsó akkordját a szél szárnyára bocsátotta, addigra a Halál számára már alig maradt valami elérhető bóbóle.

„Marinka, Margitka,/ hamvasság hamvedre,/ ajkából róza nő,/ rög tapos kezedre,/ jó Rádúj Péternek/ (széme-szép-menyécskéje/...”. A népköltészet klasszikus tragédiákra emlékeztető sorainak bartóki feldolgozása új esztétikai minőség teremtésére képes. Fokozva így a lélektani sokk megrázó hatását. A kifejezés skálája gazdagodott a népköltészet hiteles feldolgozásával — a vers szövegében végig nyomon követhető ez a megoldás —, mint ahogy a vers nyitó szakaszában a továbblepés feszültségét készíti elő.

Bartók hangrendszere a funkciós zenéből nőtt ki; a funkciós zene kezdeteitől a bécsi klasszicizmus összhangzattanán és a romantika hangzsvilágán keresztül törzs nélkül vezet az út a „tengelyrendszer” kialakulásához. ...A tengelyrendszer az európai zenének nem csak szerves továbbfejlesztését, de a betetőzését, sőt bezárulását is jelenti — mert a funkciós kapcsolatokat a homogén 12 fokúságra kiterjeszti, s ezzel lezárja a fejlődéstörténetét.

Szilágyi Domokosnál a formai megújulást mindig igazolja a gondolatok energiafejedete. Kísérletei, „játékai” soha nem öncélúak. Esztétikai hatás elérésére törekszenek, átgondolt, tartalmi célkitűzés megvalósulását segítik. A megszerkesztett egész nélkülözhetetlen részei. A költészet tanának Babits-tanítványaként — kinek később versét is ajánlja — ragaszkodik a hagyományok funkciós értelmet kapó megjelenítéséhez. Olyan költő volt ő, „...aki úgy szerkesztette a rimet, hogy méltóságát a szabadversben megszerezhesse”, fogalmazza meg a lényegét Tömörly Péter. Ha követjük továbbra is a bartóki párhuzamot, akkor a vers folytatását a tonális réteghez sorolhatjuk: „Jaj istenem a világ,/ kinek szoros, kinek tág,/ jaj de szoros a világ,/ csontig hatol, velőt vág,/ hogy kitágul a világ,/ ha egyszer jobb időt lát.”

Tanulságos Nagy László összefoglalása Szilágyi hagyománytisztelőtől: „Emlékeztek, óhajtozott élni, játszott az életért madárkecseken, szeretősen. Táncozt neki vitézmihályos verslábakon, ál-marcus díb-dábul, atavisztikus bájrítmusokban, fából faragott királyfi-tagokkal.” Ebben a versben is Máté evangéliumának részletidézésétől („Gyöngyeiteket ne hányjátok a disznól elé...”) Illyés Bartók-versének emlékezetéig kalandozik a költő: „Estélyiben-frakkban/ Urak-hölgyek, hölgyek-urak,/ zongoraszónál szebb/ zongorafödélén a lakk,/ gyémántbolygók keringenek,/ csiribirivalcer —/ pucér üléknek szól/ vesszett ez a hangszer!/ hogy rögtön darabokra törje a feltételezhető áthallást: „Kicsi ember, tudsz-e/ szépeket hazudni,/ szép álságot hinni?/ Van-e erőd: utolsóig/ minden poharat kiinni?”. Ez a minden ízében Szilágyira jellemző tételzárlat a helyzetudat azonosságából táplálkozik. Innen a meghökkenítő fordulat, a kételkedő remény, a derülítő megdicsőítés helyett.

Emlékezzünk rá, hogy Bartók moitívum-fejlesztésének egyik legfontosabb eszköze az ellentétezés és megfordítás. A tétel és ellentétel kettős egysége erre is kiterjed: ...Íme a karakter, mely ellentétein keresztül érkezik magasabb önmagához.

A vers következő szakaszában az ellentétek könyörtelen hangsúlyozása, az így teremtett feszültség lélektani kálváriája gazdag gondolatlárását szabadít fel. „Halál elől meghalásba menekül aki él —”, jut el a különös, de idegtépően veszélyes szakadék szélére. A szakadék fölött átvélő apokaliptikus látomás tengelyében a szigorúan formált fölismerés áll: „Akit sorsa meg akar tartani/ siriglan-reményben ég el,/ akit sorsa el akar veszteni:/ megveri tehetetlenséggel.”

A parasztszene hatásának második megnyilvánulási módja ez: a zeneszerző nem használ fel valódi parasztdallamot, hanem ehelyett maga eszel ki valamilyen parasztdallam-imitációt.

„Tűz-víz-föld-ég/ Basa Pestát megölték,/ füst-füst-zöld-kék/ tűz-víz-föld-ég/ Basa Pestát megölték/ ...a természet zenévé szerveződik/... dűdöl a mélybarna-szem: —/ itt csak Mr. Bartók/ amerikaiak közt egy európai/ felhőkarcolók közt az elemek rokona.”

A vers forrongó kidolgozási részében valamennyi eddig részletezett alkotó elem szerves egységgé olvad. A Szilágyi-versekben a későbbiek során — Haláltánc-szvit, Apokrif Vörösmarty kézirat... Nyár, ...— oly jelentős szintetizáló törekvés, az ismerethalmazt rendező montázstechnika itt valósul meg először hibátlan többszólamú hangzásban. A megmásíthatatlan valóság világga kiáltása után („múló élet múlhatatlan hangjainál/ pusztuló vörösvértestekben gondolkodik a halál.”), a vers dinamikájába fokozatosan megcsendesül. A nagy fölismerések látványos sorozatát, gazdag és merőben szokatlan tárítását, filozófikus átvezetést követ. A Kántor Lajos által „értékezőpróza-szövegnek” nevezett elmélkedés, miként a gondolatok tisztítóüze, a hitelesség próbája úgy kap rendeltetést a vers egészében. A költő, e gondolatilag legelvontabb tételeket az axiomatika vasbetonszerkezetébe sűrítve, nem kis feladatot ró az értelmezőre.

Bartók műveinek van egy érdekes sajátosága: nem lehet készületlenül, figyelmetlenül félfülle hallgatni. Csak az áhítatos figyelem előtt nyitják meg szépségüket.

A Bartók Amerikában szerkezetének alapvető összefüggéseit vizsgálva, a zeneszerző által oly következetesen alkalmazott hídformára emlékeztet. A két nemlet közti lét alapkérdéseinek a föltevése és a „kölcsönkapott idő” titkának föltárása megtörtént a hatalmas versfolyamatban. A végső összegzést tartogató befejező versszakok letisztult világa pedig már Bartók Hegedű szóló szonátája lassú tételének kristályragyogású csúcsaiba emelkedik.

Végezetül még egy harmadik módon mutatható meg a parasztszene hatása a zeneszerző műveiben. Ha tudniillik sem parasztdallamokat, sem parasztdallam-imitációkat nem dolgoz föl zenéjében, de zenéjéből mégis ugyanaz a levegő árad, mint a parasztszenéből.

„Minden előre ezer halál jut —/ könnyezik a kő is./ A borzalom napjaiba/ belefárad az idő is./ Dolgos állat az ember,/ a cél: remény is egyben. Így hát a félt halál sem/ oly kérlelhetetlen. ....”

A két alkotó közt feltárt azonosságok bonyolult rendszere, a bartóki modell teljességének hiteles felvállalása, Szilágyi Domokos sorshelyzete és költői elhivatottsága azok a meghatározó tényezők, melyeknek ez a kötöttségeket szétfeszítő és új szintézist megvalósító költemény létrejöttét köszönheti. Csak ilyen összefüggésben tudjuk megérteni, miként emelkedhet ki Bartók Amerikában világitótoronyként a Bartókról írt versek tengeréből.

A Bartók Béla életével és munkásságával kapcsolatos szövegeket Bartók Béla, Yehudi Menuhin, Lendvai Ernő, Szabolcsi Bence és Szöcs István írásaiból válogattam.

Németh János István

Fábián István

Arra menj

arra menj, ahol jegenyefáklyák lobognak
a hosszúárnyú estén.
arra menj, ahol az utat behullják
száraz akácfa gallyak
és gonosz tövissel kapnak lábad után,
ahol a hűlő homokban nem halod
saját léptedet
és fehér falak mögül figyelnek
mélyszemű purdék,
ahol a háztetőn, mint őslények csupasz gerincén
a Hold fennakad
s rádereszti sárga kutyáit,
hogymegszaglásszanak:
MIFÉLE IDEGEN VAGY?
ahol az éjszaka mögéd sompolyog a házak közül
és mikor ijedten hátranézel,
a kerítések mögül
lányok hívogató nevetését hallod.

Őszi firka

amibe végül belepusztulunk: a tétovaság
kényszerű csoda
robbanás, ahogy félbeszakad
életünk tűkrei között
csapódik ide-oda a tiszta ész
és a tiszta harag
meztelenségünk mégis megóvja
valami furfangos kaloda bár
fegünk sem bírja már a tiszta
levegőt.
erőt
csak a hazugok nevetéséből hallok.
ócska gallyseprűvel kaparász ablakomon
örökké zsémbes ősz-anyó
zörgő szelek szaladnak
s fölkerelkednek a fagy ördögszekerei.
galambok fázlódnak a képzelet

bádogtornaiban.
forgok magamban dühösen
s mint a gubós rügyek:
kevélyen gubózok én is.

leterít engem bármi szerelem mondom
puskás angyalkák rámpukkogatnak
hová rohanjak!
firkálom magam novemberi égre
tavaszi óra augusztusi
lapuló vizekre.
én kipróbáltam a ravaszkodást rejtőztem füstfényű
látszatokba tavaszfényű sörökbe
én méricskéltem a távolságokat
miket magam veszítve bejártam
s hogy magamat lássam hittem
fegyelmem mindvégig kitart
megfordulok párát gyöngyöző falakhoz
tapasztom fülem
visszhangtalan csendre hahózik.

— Apám — mondja halkán, ziháló mellél — pihenni kéne már.
Az asszony főlegyenesedik, ránéz a fiúra, aztán Simon Sándorra. A férfi hallgat, dolgozik, tovább surrognak a kapák.

Távolból vonatkatóság hangzik, a gyorsvonat kéményéből füstcsíkok húzóva, átrohan a határon. Laci fölemelkedik, utána néz, áll egy pillanatra és ledobja a kapát.

Simon főlegyenesedik, visszafordul. Szeme végigvág a lühegő, fáradtság-tól elvadult, keserű gyereken. Odamegy elé. Az lassan lehajol, s fölveszi a kapát.

— Te taknyos — mondja Simon —, mikor én ennyi esztendő voltam, az Erdődy földjébe dögültem bele. Te meg nem bírod? A magadét nem bírod?

Tikkadt hőség ül a határon. Simon a levágott, már kévébe kötött búzát rakja keresztékbe, közben aggódva néz az égre. Felhők tolakszanak a nap felé, a férfi csaknem futólépésben hozza a kévéket. Megmordul az ég, a sárgolyához kötött ló idegesen felkapja a fejét, topog, farol, táncol a kocsi mellett. A határban dolgozók szállingóznak hazafelé. A nagy sárga tarlón, mint egy varjú, Simon ugrál a kereszték között — egyedül. Esmi kezd az eső, a ló fejét leeresztve állja a záport. Vakító villám robban elő az égből, a közelben vág le, s csaknem azonnal repszó, levegőtrázó mennydörgés. A ló villogó szemféhérral ágaskodik, eltépi a kötőféket, fordul, és nekinyargal a zápornak. Simon dermedten bámul utána, nekiiramodik, elhajtja a kévéket, ordítja a ló nevét. Megfeketedik a világ, körös-körül csapkodnak a kévék, az emberek, mint menekülő hangyák, futnak hazafelé. A ló bele-nyargal a mocsárba, felvág körülötte a vizet, s megvadulva a lábát béklyózó iszapot, egyre heljebb keveredik Simon szédült arccal ordít segítségért, s a ló hánykolódó, süllyedő teste eltűnik az égből ömlő víz fala mögött. Csupán majdnem emberi üvöltése hangzik. A férfi leeresztett karokkal nézi, csizmája eltűnik az iszapban, arcán végigcsurog a csapkodó eső.

Benn a tanácsházán, Csépany válogat az iratok között. Ideges kézzel firkál, néhány dolgot széttejt, azután kulcsera zárja a szekrényt. Danka csendesen figyel az ajtó mellől. Amikor Csépany észreveszi, hogy van még valaki a szobában, megrittemve hátrafordul, aztán sóhajt és nyugodtabbá válik. A szekrényből előhúzza egy pisztolyt, s leteszi Danka elé. Amaz nezi, aztán halkán megszólal.

— Most fűrészelik le a csillagot.

Csépany megfordul, s tanácstalan mozdulatot tesz a kezével.

— Oda kellene menni? Beszélni velük? Vagy mi?

— Most már hiába mész. Akikkel lehet beszélni, nincsenek ott, akik meg ott vannak...

— Hát akkor mit csináljunk? Az istent az anyjuknak! Hallottam én már azt is, mit kiabáltak a kocsmában. El akarnak oltani engem. A sok gazember tetvese! Ezt is neked köszönöm én. Te nyitogattad a szádát miattuk mindig. Hogy ne vaduljak, meg az ember kényes portéka, csinján kell vele bánni! Most meg fűrészelik a csillagot!

— Az volt az én bajom — Danka halkán és nyugodtan beszél —, hogy nem kiabáltam eleget veled. Most nem fűrészelnek azt a csillagot. Vagy nem olyan könnyen.

Csépany káromkodik, de inkább tanácstalan, mint dühös.

— Elegem van énnekem ebből a piszok faluból, meg a sok, keményfejű, barom parasztjából is. Az ember a jó életbe vitte volna őket, s itt van! Megbolondult ez az ország.

— Ordítani, meg fenyegetőzni, most meg jajgatni..., ez megy. Csak ez kevés. Nézd meg, mi van ott kinn!

— Cirkusz van. Ellenforradalom van.

Dankáról minden bizonytalanság lehullt már, halkán és majdnem megvetően beszél Csépanyal.

— Ezt én tán jobban is tudom, mint te. De részed van ebben neked is.

— Hogyne. En vagyok az oka.

— Te is! Másképpen kellett volna ezt csinálni. És másképpen is kell majd.

Csépany odamegy Dankához, s belebámul az arcába.

— Meg vagy te bolondulva? Majd ha elkapnak valahol, gondolkozhatsz, nagy csinálod másképp. Tűnjünk el innen a fenébe!

Danka mosolyogva hallgat, s csak amikor Csépany kérdően visszafordul az ajtóból, akkor szólal meg.

— Kell itt most legalább egy kommunista.

Csépany feltörő szégyenét dühödtt ajtócsapásba akarja fojtani, bevágja az ajtót, aztán arra gondol, hogy meghallhatják, és csendesen becsukja. Danka egyedül marad, az ablak felé fordul, s nézi az alkonyi naptól megfestett csillagot, melyet a ház másik oldaláról kötelekkel húznak. A csillag lassan-lassan lefelé hajlik, s egyszerre eltűnik a tető gerince mögött.

Tavaszdó falu. Az utcán szennyes hófolók, víz és sár mindenütt. Laci a könyvtár felé lesekszik, amelynek ajtajában kulcsot fordít meg egy fiatal nő. A lány visszanez, észreveszi a lesekedőt, elmosolyodik, mert mulattatja a legény vad és szemérmes-szóltan hódolata. Odainteg Lacinak. A fiút öröm és színe ljettségig menő lámpaláz önti el, zavartan viszonozza a köszönést, kilép az ereszt mellől, s indul hazafelé. Bakancsával szétfreccsenti a vizet, és betapos a sárba.

Simon az asztalnál ül, felesége ott áll a háta mögött, mondani akar valamit, de nehezen szánja rá magát.

— Délelőtt itt volt apám. Keresett. Azt mondta, náluk két nap alatt majd az egész falu belépett.

Simon fölpillant, de nem az asszonyra néz.

— Akkor megkezdik itt is.

— Azt mondta, ő se akar mást csinálni, mint a falu. Belép a csoportba.

— Belép — Simon most teljes testtel fordul az asszony felé. — A maga földjét se tudja megdolgozni már!

— Elmondták neki, hogy ha kiüregszik, kaphat nyugdíjat. A háztáji is tovább jár.

— Kétszázötven forint nyugdíjat. S abból éljen meg, ha tud. Könnyen beszélhet ő, ha megrokkann, idehúzódik hozzánk. Megmódotam én, hagyja ott azt a koszos falut, adjon el mindent, s jöjjön ide. Mert én nem lépek be.

— Nem lehet ezt csak így..., hogy gondolhat ilyet.

Simon keserűen nézi az asszonyt.

— Nem lehet, bizony. Hogy is lehetne valamit úgy tenni, ahogyan én mondom. Cselédeknek hallgass a neve. Látod Veron, ez volt a mi bajunk, egész életünkben. Gúrcólni az apád földjén, húzni az ígát, ingyen-napszámósoknak lenni, arra jó volt Simon Sándor. Ha most itt lenne nálunk, megmaradt volna a föld is, mi baj lenne akkor?

— Ha itt is megalakul a csoport, minket is belevisznek akkor.

Simon föláll, odaáll az asszony elé, s alig mocsanó szájjal mondja.

— En akkor se... soha. Elég volt a földnélküli sorból! En újra cselédnek... soha többet!

— Akkor máshol adják ki a földet.

— Akkor máshol. Ha kiadják, 'íz kilométerre, akkor odamegyek, ha meg húszra, akkor húsz kilométerre.

— Nem lehet ezt bírni.

— Lehet. S ha már én nem bírom, bírja majd a Laci.

Atmegy a konyhán, s megtorpan. Rámereged az ablakpárkányon felhalmozott öt-hat könyvre.

— A Laci — mondja nehezen mozgó nyelvvél — megint annál a nőnél volt?

Teherautó gördül az úton. Körben padok, rajta overallok, ünneplőruhás férflak.

— Na, Gyuszi — kötekedik az egyik —, téged it is kivernek majd a háztól.

Gyuszi széles, fiatal képén nevetés ömlik.

— Huhu, téged meg kacsával várnak.

— Nem valami szívesek. Hol a hagyományos magyar vendégszeretet?

Egy idősebb, ősz hajú ember mosolygó szájjal, de komolyan mondja.

— Hát, itt se lesz könnyű. Mit csodálkozzon az ember rajta? Ti, amikor a hegesztőket más műhelybe raktuk, az élig ugrátatok, hogy már megszoktátok, hogy ott rosszabb lesz, meg minden. Ezek itt ezer évig éltek így. Most meg..., egyszerre csak másképpen, közösen. Nem olyan könnyű egy másfajta életbe ugrani.

A kocsi begördül a faluba, az emberek kilesekszenek a kerítés mögől, gyanakodva, kíváncsian vagy gyűlölködve figyelik a lekaszálókat. Simon az utca végéről közeledik, megáll a portája előtt, nézi őket, aztán belép a kapun, s bevágja maga mögött. A súlyos, repedezett ajtó dörrenve ugrik a helyére, Gyuszi összerenzen, s grimaszt vágva húzza a nyakát.

Laci belép a könyvtárba, tétován topog az ajtóban, s nézegeti a körbefutó polcokat.

— Jónapot...

Az egyik polc mögől előbukkan a lány, s mosolyogva végigméri a tétlábóló fiatalembert.

Értesítés a napról...

Vaderna József

A bukfenc színei

REZEDA-KRÚDY GYULÁNAK

Megterített asztal az ég.

A Hold remegő velőscsontvég,
bordás és gerinces hús
a természet, természetem.

A délibáb foga közt tartja
a bibliát, zsakettes évszakot,
összerágcsálja az ingem,
a fogyasztásban fogyok el.

Megfagyott levelek peregnek,
ismét megcsalnak a nők,
nem ér haza az álom,
sötétednek a bukfenc színei.

Süllyedek a harmadik emeleten
az ugyanolyan hálósobák
zátonyain széttöredezve.

Búsmagyar hegedűszót tűzött
gomblyukamba a nyár,
a fák, virágok helyén
most fátyolos, nyitott üresség
szól: a magánytól nincs magányom,
otthagynom a lányt, fájjon,
ajkam torlasza, süket pohár,
ég játszotta ki ellenem az ízeket,
éhségre nevel az étel.

Ha mozdulok, falevél az őszben,
sötétednek a bukfenc színei...

GEMMÁK

Dionyszosz részezen

Kifosztva ez a táj. Félrebeszél.
Ledobom a leplet vállamról.
A természet arányai megújultak:
szédelgés, pocak a kor mértékei.

Bakkhánsnő

Nem tudom, ki szeretkezik velem.
Elfogytak fogadalmaim.
Megtéveszt szem, fül és test.
Párduckölyök szopja mellem.

Héraklész és Antaiosz

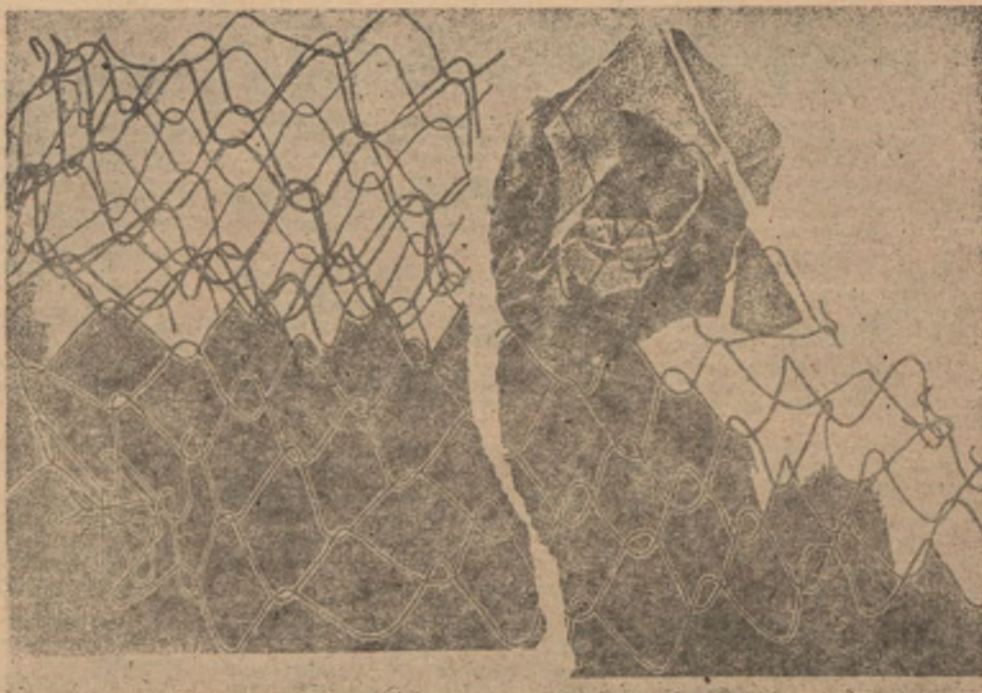
Elbizakodtam a föld szagától.
Héraklész a magosba emel.
Lebegek, vergődöm a levegőben;
nincs segítség, aki leteperjen.

Dionyszosz

Zabálok és kövéredem,
hentes hízik a hús szagától.
Figyelem magam a bor tükrében,
arcom utálata is mámor.

Tenger

Ki vonszol itt maga után
nagy halat? S hol sütkérezhet
egymagában a halász?
A terek egymásbacsúsztak,
Hemingway, röhögök,
döglődik a ravasz mese.
Összefüggő seb a tenger.
Hullámok munkamegosztása:
külföldön heverészek,
tárgyilagos a drágaság,
s a napszűrős nők
harmadfokú fagyások a nyárban.
Európa hering-szálkáit
köpködöm,
nem tudva, melyik égtájnak,
konzervdobozban
csörömpöl Kamcsija.

Hozzászólás

Nógrád zenei problémáihoz

Nógrád megye zenei életének aktuális kérdéseit Tóth Csaba és Rozgonyi István és az utánuk következők mélyrehatóan és lelkiismeretesen elemzik. Hozzászólásomat tehát nem kívánom terjengőssé tenni jó néhány helyes megállapításuk ismételgetésével. Ezért három — egymással összefüggő — témával kívánok foglalkozni: 1. A zenével foglalkozó együttesek közötti kapcsolat, és az együttesek közötti kapcsolat, és az együttesek kapcsolata a megye közönségével. 2. Az amatőrizmus kérdése, különösen a zenekari amatőrizmus és ennek tükrében a salgótarjáni szimfonikus zenekar helyzete és perspektívája. 3. A műsorpolitika.

1. Nem speciálisan Nógrád megyei jelenség, sajnos országos érvényű tapasztalat, hogy a zenei együttesek belterjes életet élnek. A működő enekkarokat — tisztelet a csekély számú kivételnek — a karéneklés nem inspirálja a zene szélesebb körű megismerésére, zenehallgatásra. A muzsikával való kapcsolatuk kimerül saját fellépéseikkel és az azokra való felkészüléssel. Egymást sem hallgatják (gyakran még a fesztiválokon sem), nemhogy szimfonikus zenét, kamarazenét vagy szólólistákat hallgatnának, akiket, ha nem is bőségesen, de tisztességes számban kínál a megye hangversenynaptára. Nem erdeklődnek egymás munkája iránt, még olyan esetekben sem, mikor a karmesterük közös. Pedig igen szerény becslésem szerint, ha pl. Salgótarjában az énekkarok és a fúvószenekarok tagjai hangversenyre is járnának, ez 60–100 személlyel növelné átlagban a koncertek látogatottságát. Tényként kell elfogadnunk, hogy a zene ez idő szerint még messze van Nógrádon attól, hogy társadalmi ügy legyen. Természetesen ez sem megyénk specialitása.

Naivitás is volna elvárni, hogy a zene valaha is olyan mérvű közérdeklődés tárgya legyen, mint mondjuk a futball, de helyes műsorpolitikával és jó propagandával célul tűzhetnénk ki, hogy mintegy másfél évtized leforgása alatt megteremtjük az állandó hangverseny-látogatók 500–1000 főnyi tábort. E cél elérésének első és legfontosabb előfeltétele, hogy azok, akik csinálják a zenét, tanúsításnak érdeklődést az élő zene változatos megjelenési formái iránt.

Ki legyen a zene propagandistája, ha nem maga a zenész, kórusénekes, zenetanár, énektanár. Nincs szükség új szervezet formára. Kitűnő keret erre a tevékenységre a KÓTA. Teremtünk hát meg a muzsikuskok tevékeny baráti körét, akkor majd lesz eredményesen működő zenekarátok köre is. Természetesen, ez sem oldana meg mindent, de előrelépést jelentene a zene közügygé válásának útján.

2. Amatőrizmus. Az amatőrzenekarok tagjai — országszerte — díjazást kapnak a próbákon, hangversenyeken való részvételért. Az ún. félfüggetlenített zenekarok havi fizetésben részesülnek. Nem amatőrök tehát? De igenis azok, mert főfoglalkozásuk mellett, amelyből élnek, kevés szabad idejüket feláldozva, nemegyszer munkahelyük meg nem értésével küzdve, vállalják a zenekari munkát olyan szerény díjazásért, melynek összegét legtöbbször sokkal könnyebben meg tudnák keresni más módon. Tehát végső fokon a zenélés szeretete hozza őket a zenekarba, arról nem is szólva, hogy próbadíjukból kell fedezniük saját hangszereik karbantartását (nádak, húrok stb.).

Furcsa amatőrizmus ez! A közönség és a hangversenyeket rendező Filharmónia ugyanis elvárja (és az ő szempontjukból jogos az igény), hogy a heti egy-két próbát tartó, egész napi munkájuk után próbáló, szabad napjukat feláldozó együttesek elérjék vagy megközelítsék a naponta rendszeresen próbáló, hangszerükből élő hivatásos együttesek előadási színvonalát. Magyarán: amatőrrelátottság és -foglalkoztatottság mellett profi teljesítményt várnak az öntevékeny zenekarktól.

Ennek az elvárásnak az összeszokottabb együttesek egy része nagyjából meg is felel, mert a rutint és az esetleg szerényebb hangszerstudást gyakran pótolja a lelkesedés és a zenével való azonosulás vágya.

Persze, éppen a kevés próba, kevés fellépés, tehát a rutin hiánya miatti lámpaláz nagyobb hibaszázalékkal veszélyeztet, így kitűnően sikerült produkciók közé óhatatlanul búcsúszhatnak mélyen forma alatti teljesítmények is.

A salgótarjáni szimfonikus zenekar figyelemre méltó eredményeket mutathat fel. Rövid tíz év alatt a zenekar együttesé kovácsolódott, a vidék legjobb amatőr zenekari között tartják számon, amint erről egyre több sajtó- és rádiókritika, tekintélyes muzsikuskok véleménye is tanúskodik.

Csakhogy . . .

Csakhogy az elért eredményeket meg is kell tartani. Közhely, hogy megtartani-továbbfejlődni. Amely pillanatban a fejlődés megáll, szükségszerűen bekövetkezik a hanyatlás. Három dolog kell alapvetően a fejlődéshez: rendszeres próbák, rendszeres hangversenyezés, rendszeres személyi továbbfejlesztés.

A rendszeres próbák megvannak. A rendszeres hangversenyezéssel már baj van. Az Országos Filharmónia évi maximális tizenkét fellépést tud biztosítani. Ahhoz, hogy a hangversenyezés rendszeresnek legyen mondható, évi minimum húsz hangverseny kell. Két okból: azért, mert a zenekar így tudja rutinját fenntartani, mert a zenekar azért van, hogy szerepeljen, hogy betöltse azt a fontos közművelődési funkciót, amiért létrejött. És itt már sajnos anyagi gon-

dok szólnak közbe. Eddig ugyanis a zenekar a megye segítségével hasznos hangversenyeket adhatott Nógrád néhány olyan helyén, ahová a Filharmónia révén nem juthatott el, és eleget tudott tenni megtisztelő meghívásoknak más megyékben és Budapesten.

Az együttes jelenlegi pénzellátottsága mellett viszont ezek a „saját” hangversenyek nem férnek bele a költségvetésbe. Ez bizony visszaesés a zenekar munkájában és a megye kulturális életében egyaránt.

A rendszeres, tervszerű személyi fejlesztésnek ugyancsak anyagi okok állnak útjában. A zenekarból különböző okok miatt eltávoztak, vagy hosszabb időre kimaradnak tagok. (Évi átlagban három-négy.) Ezek pótlása „kapásból” lehetetlen, viszont adva volna a fejlesztés azokkal a fiatal képzett művésztanárokkal, akik a zeneiskolák igen üdvös fejlődése folyamán megyénkbe kerülnek. Ezek a friss erők erősítik a zenekart, — azaz erősítének, ha helyet kapnának az együttesben. Ez azonban a szűk anyagi keretek miatt egyre nagyobb nehézségekbe ütközik. De, ha ezek a fiatal, jól képzett muzsikuskok kívülrekednek a zenekaron, elkedvetlenednek, eltávoznak a megyéből, vagy eleve nem is szerződnek ide. Keresnek — és találnak — olyan helyet, ahol zenekari munka is vár rájuk, ahol saját művészi fejlődésüket jobban látják biztosítva.

Ez a folyamat — ha egyszer megindul — már nemcsak a zenekart érinti. Szegényíti a zeneoktatást, énekoktatást, visszaveti a fiatalok zenei nevelését, elsorvasztja a jövő hangverseny-látogató közönségének igazi magvát, megtizedeli a zenélő fiatalok soraikat. A jelenlegi kényszerűen takarékos pénzgazdálkodás mellett nem idősebb a megyei ellátmány növelését reklámozni.

De idősebb — mert hosszú évek óta megoldatlan — az üzemek, intézmények, társadalmi szervezetek patronáló szerepéről beszélünk. A zenekar szinte megalakulása pillanatától ajánlgatja közreműködését az említett helyekre — sajnos, sűrű eredménnyel. (Volt ugyan az elmúlt években a megyei KISZ-nek egy jó kezdeményezése, amely több hangversenyre teremtett lehetőséget, csak hogy aztán abamaradt. És volt 1930-ban a megyei KPVD SZ rendezésében és finanszírozásában egy nagy sikerű opera-operett estünk. Ez lényegében minden). Vajon valóban megoldhatatlan volna, hogy a nagyobb üzemek, intézmények, társadalmi szervezetek anyagilag, esetleg szállítóeszközzel támogassák a zenekart, azért, hogy dolgozóiknak, tagjaiknak hangversenyeket biztosítsanak? Csak nyerne vele a megye közönsége.

Es itt csatlakoznom kell Tóth Csaba megállapításához, hogy nem is anyagi, hanem szemléleti kérdéssről van szó, arról, mikor költjük el a kultúrára szánt pénzt célszerűen és közhasznúan! Mert nem nagy összegről van ám szó! Ha például csak öt nagyobb üzem, intézmény támogatná évi tíz-húsz ezer forinttal a zenekar működését, ez hat-tíz pluszhangversenyt jelentene egy szezonban — és talán nem állna elő olyan helyzet, hogy a zenekarnak le kell mondania egy budapesti felkérést, mert nincs hater ezer forintja utiköltségre.

3. Végül a műsorpolitikáról néhány szót, s csak a felőnthangversenyekkel kívánok foglalkozni. Régi vita a könnyűzene és a szimfonikus zene viszonya. Sokak tapasztalatával egyezik az a véleményem, hogy az úgynevezett fokozatos közönségnevelés kudarca itélt kísérlet. A könnyűzenétől (ezen az operetteket értem egészen a Strauss-valserekig) nem vezet út a szimfonikus zenéhez. Mindkettőnek megvan a maga közönsége. Talán még a népszerű operák jelenthethetnek törékeny hidat a kettő között. Nagy kár volna viszont figyelmen kívül hagyni, hogy a klasszikus operett (Lehár, Kálmán, Offenbach stb.) nagy közönséget vonz. Ezt a közönségigényt saját erőnkől kellene kielégítenünk, mert az operett kivételesen a Filharmónia profilján. (Hiba!!!)

Megint anyagi kérdéssel állunk szemben pontosabban könyvelési kérdéssel. Jelenleg ugyanis hiába rendeznénk például a megyei művelődési központban mondjuk évi két operettestet, (amit szívesen örömezt tennének, amellyel majdnem biztos, hogy telt házat vonzana), a zenekar anyagilag csak veszítene (próbák, szállítás stb.), mert a bevétel más költségvetési rovatba kerül és nem fordítható közvetlenül a zenekar működtetésére. Találni kellene a fentebb felvetett patronálási rendszerrel összekapcsolva — módot arra, hogy a zenekar ilyen formán is segíthessen eltartani önmagát.

Meggyőződésem, hogy az igények és lehetőségek igyszerető és lelkiismeretes felmérésével, céltudatos, de rugalmas tervezéssel a jelenlegi szigorúbb gazdasági mutatószámok mellett is előbbre tudjuk vinni a zene ügyét Nógrádon.

Róna Frigyes

Amint rendszeres olvasóink tapasztalhatják, lapunk figyelemmel kíséri Nógrád megye művészeti életének alakulását, s a magunk eszközeivel tevékenyen részt is vállalunk fejlesztésében. Korábbi számainkban ennek jegyében kezdeményeztünk vitát szűkebb pátriánk zenei életéről. Ha a hozzászólások vékonyan csordogáltak is, a megjelent álláspontok és javaslatok — hasznosulásuk esetén — jó szolgálatot tehetnek. A Bartók-év végén, Kodály centenáriumi előestéjén a kérdések továbbra is nyitottak, ha a vitacikkkel közlését lapunk befejezettnek is tekintti. — A szerk.

HAGYOMÁNY

A palócföld kutatója — Manga János

1977. szeptember 2-án hunyt el Manga János kandidátus, a kiváló folklorista. Hirtelen érte a halál 71 éves korában. Noha hivatalosan már nyugdíjban volt, mégis hihetetlenül sokat dolgozott: rendszeresen járt gyűjteni, tanulmányokat írt, rádió-előadássorozatot szerkesztett, könyveit rendezte sajtó alá stb.

A ma csehszlovákiai Pereszlény községben született, itt járt elemi iskolába. A középiskolát Ipolyságon kezdte meg és Budapesten folytatta — egyetemi tanulmányait is Budapesten végezte, majd ugyanitt szerzett doktori címet 1942-ben, a Nyitra megyei magyarok ünnepi szokásairól írt doktori értekezésével. 1961-ben *A dunántúli pásztorművészet másfél százada* című kandidátusi dolgozatának megvédésével nyerte el a kandidátusi fokozatot. A harmincas évek elején (mivel Magyarországon nem tudott elhelyezkedni) visszaköltözött Csehszlovákiába, ahol előbb tanítói állást vállalt, majd a pozsonyi rádióhoz került. 1936 után Bartók Béla kérésére és irányításával főként a Nyitra vidékén végzett népzene gyűjtéseket. A negyvenes években visszatelepült Magyarországra, előbb a budapesti Néprajzi Múzeumba, majd 1949-től saját kérésére Balassagyarmatra helyezték és megbízták az ottani múzeum vezetésével. A Palóc Múzeum helyreállítása, gyűjteményének gyarapítása, kiállítások szervezése mellett a palóc falvak népi kultúráját igyekezett feltárni néprajzi gyűjtéseivel és az ezeken alapuló tanulmányaival, könyveivel. 1957—58-ban a Népművelési Intézet igazgatója volt, majd ismét a balassagyarmati múzeumban dolgozott, míg 1960-ban a budapesti Néprajzi Múzeum főigazgató-helyettese lett. 1963-tól a Magyar Tudományos Akadémia néprajzi kutatócsoportjának folklor osztályán dolgozott, melynek néhány évig osztályvezetője is volt.

E rövid életrajzi áttekintésre azért van szükség, mert magyarázatát adja Manga János érdeklődésének, kutatási irányának is. A népzene-, a népművészet- és a népszokáskutatás egyaránt számotartja és értékeli gazdag munkásságát. Kiváló, fáradhatatlan gyűjtő volt élete végéig. Elsősorban az Ipoly, a Garam-mente, a Zobor-vidék és Mátyusföld magyarlakta községeiben végzett nagyszabású gyűjtéseket, de például az *Élő népdal* című rádiósorozathoz szinte az egész országot bejárta magnetofonjával.

Munkásságában igen fontos helyet foglal el a népzene kutatás. De nem csak népdalok, szokásdalok vizsgálatával foglalkozott (szokásleírásaiból sem hiányzanak a kottapéldák), hanem a népi hangszerek kutatásával is. Népzene kutató munkájában sem tudott, s nem is akart elvonatkoztatni az emberektől, társadalmi környezetüktől. A népzene- és a népi hangszerek kutatása során is vizsgálta a változásokat, számbavéve a történeti adatokat és a különböző korú, társadalmi és anyagi helyzetű adatszolgáltatóitól szerzett információkat. Mindehhez végül a szomszéd népeknél kereste az összevétel lehetőségeit. Az azonos témára vonatkozó tanulmányaiból kibontakozik munkamódszere, ahogy kisebb területen végzett kutatásaiból kiindulva (Népi hangszerek a Felföldön: Ethnographia, 1939. Nőgrádi dudások Bp. 1950. Néprajzi Múzeum füzetek 12.) végül nagyszabású monográfiában foglalja össze eredményeit (Hungarian bagpipers Bp. 1965. Acta Ethnographica Tom. 14.; Magyar duda — magyar dudások a XIX—XX. században Bp. 1968. Népi Kultúra — Népi Társadalom I.).

A népdalok kutatásában is érvényre juttatta a már említett változások és interetnikus kapcsolatok vizsgálatára való törekvését; pl.: *Varianten der Hochzeitlieder eines Dorfes* (Bp. 1970. Acta Ethnographica Tom. 19.) címen német nyelven megjelent tanulmányában a lakodalom, a lakodalmi dalok változását vizsgálta az 1930-as és 1961-ben végzett gyűjtései alapján; *A török háborúk emlékei a magyarországi szlovák népdalokban*. (Ethn. 1956.) című tanulmányában pedig az etnikus tradíciók továbbélésére és a kölcsönhatásokra mutatott rá. Az interetnikus kapcsolatok vizsgálatára a cikk zárószóiban hívja fel a figyelmet: „*A magyar és szlovák néprajztudomány legközelebbi tennivalója, hogy a történelem hosszú századai alatt együtt, vagy egymás mellett élt két nép kultúrájának közös, vagy egymáséval eltérő vonásait feltárja, és megmutassa azt a közös utat, amelyen a közös sorsban megéledt két népnek a jövőben meginkább, mint eddig, járnia kell.*” (258. o.)

A népzene kutatásban elért eredményeit tudományos-ismeretterjesző könyve, a *Magyar népdalok, népi hangszerek* (Bp. 1969) foglalja össze, mely a Corvina Kiadónál négy nyelven jelent meg. Új népzene felvételeit rádiósorozatában az *Élő népdal* közel ötszáz adásban hallhattuk. A népzene gyűjtéskor arra törekedett, hogy a helyi énekesek közül azokat válogassa ki, akik mind hangjukban, mind pedig előadásmódjukban legjobban képviselték az adott műfajt (pl. balladát, szokásdalt,

lírai dalokat stb.). A hagyatékában található hangszalagok alapján azt mondhatjuk, hogy felvételei kiváló minőségűek, lemezre, adásra készek.

Manga János érdeklődésének másik nagy iránya a díszítőművészet, s ezen belül a pásztorművészet volt. Kandidátusi értekezését is e témakörből készítette. Két nagyszabású tanulmánya a dunántúli, illetve az alföldi és felföldi pásztorművészetéről német nyelven jelent meg az Acta Ethnographica-ban. E munkáit is a történeti szemlélet, a változások vizsgálata, a körültekintően aprólékos anyagismeret jellemzi, s nem feledkezhetünk meg gazdag illusztrációs anyagáról sem. A pásztorművészet stíluskorszakainak, egyes tárgyainak elemzését a XVIII. századtól napjainkig végezte el. Egy korábbi tanulmánya a pásztorok és betyárok történeti kapcsolatának feltárásával és a betyárélet költészeti megnyilvánulásaira utalva mutatta be a betyárbrázolást a pásztorművészetben (*Betyarendarstellungen auf den Schnitzereien ungarischer Hirten* Bp. 1951. Acta Ethnographica Tom. 2.) A pásztorművészetéről is megjelent tudománynépszerűsítő kismonográfia a *Corvina Kiadónál*, négy nyelven, *Magyar pásztorfaragások* címmel. (Bp. 1972.) Fentebb említettük, hogy stúdiókész, akár hanglemezre vágható felvételeket készített magnetofonjával; nos, ugyanilyen tökéletesek Manga János fényképfelvételei, lenyegelőak, kitűnő minőségűek. Az általa válogatott, vagy megbízásból készített felvételeknél is a különleges igényességét tapasztalhatjuk, miként a pásztorművészeti tanulmányok és könyv képanyaga is bizonyíték erre.

Manga János munkásságának harmadik fő területe a népszokáskutatás volt. Gyűjtési területe ebben a témakörben javarészt a Nyitra- és Zobor-vidékére, az Ipolymentére és a szlovák—magyar interetnikus kapcsolatok vizsgálatára koncentrált. Népszokás gyűjtési módszerébe kitűnő betekintést nyújt a *Tájékoztató színjátékszerű népszokásaink gyűjtéséhez* című munkája (Bp. 1953.) A saját gyűjtéseivel illusztrált módszertani tájékoztató megmutatja azt az igényt, melyet Manga János maga iránt is támasztott, s amelyhez mindvégig következetesen ragaszkodott. Így például az adatszolgáltatók megválasztásakor a különböző korosztályok, társadalmi rétegek kikérdezésére, a változások megfigyelésére, a pontos lejegyzésre törekedett, valamint felhívta a figyelmet a történeti forráslehetőségekre.

Doktori disszertációját a nyitrai ünnepi szokásokról írta. E témakörből két tanulmánya jelent meg: *A tavaszi ünnepkör hagyományai a Nyitra megyei Meny-*

hén (Néprajzi Értesítő 1941.) és *A téli ünnepkör hagyományai a Nyitra megyei Menyhén*. (Ethnographia 1941.) Szokástudató munkásságában jelentős helyet kaptak az észak-magyarországi tavaszi ünnepkör jellegzetes megnyilvánulásai: a kiszehordás és villőzés. E tanulmányaiban a cseh, morva, lengyel és szlovák párhuzamok, történeti adatok és recens gyűjtések segítségével vonja le a népszokások változására, alakulására vonatkozó általánosabb következtetéseit.

Ugyancsak nagyobb lélegzetű tanulmányt írt a palóc aratószokásokról és aratódalokról (Erntebräuche und Erntelieder der Palozen Bp. 1959. Acta Ethnographica Tom. 8.) Rámutat a palóc—szlovák interetnikus kapcsolatokra, arra, hogy a népi kultúrák egymástól sohasem izoláltak, különösen, ahol a közös munka és szórakozás alkalmi is megvoltak. Korábban a karácsonyi szokások vizsgálatánál hívta fel a figyeimet arra, hogy a palóc etnikum hosszú sávban érintkezik a szlovák lakossággal, összehasonlítva a magyar és a szlovák hagyományt, arra a következtetésre jutott, hogy a magyar anyag a szokások eredetibb értelmének a feladását mutatják: például a szlovák karácsonyi étkezés hagyományaiban erős a halottkultusz szerepe, a magyarban sok esetben a rítuson van a hangsúly, a szlovákban azonban a rítus értelmén. (Szlovák kapcsolatok a palóc karácsonyi szokásokban Ethnographia 1948.)

A Néprajzi tanulmányok sorozatban jelent meg az *Ünnepek, szokások az Ipoly mentén* című monográfiája (Bp. 1968.). Az adatgyűjtést az Ipoly jobb oldalán levő községekben — a mai Csehszlovákia területén — a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején a következő községekben végezte; Ipolybalog, Kelenye, Ipolyszécsénke, Palást, Hidvég, Pereszlény, Gyerk, Tompa, Horváti, Felsőszemeréd, Deménd, Ipolyvisk és Ipolyszakállos. Az 1950-es évek elején az Ipoly bal oldalának következő magyar községeiben gyűjtött: Ipolytarnóc, Litke, Mihálygerge, Bocsárlapujtó, Órhalom, Balassagyarmat, Ipolyszög, Érsekvadkert, Patak, Dejtár, Ipolyvece, Drégelypalánk, Hont, és Berneccbaráti.

A rendkívül gazdag anyagközlésű kötet, a téli, tavaszi, és nyári ünnepek leírásával a felvetett kérdésekre kereste a választ. Általános tanulságként megállapította: „Az ünnepeket, az ünnepek rendjét, a hozzájuk kapcsolódott hiedelmeket, rítusokat végső soron a gazdasági-társadalmi struktúrával összefüggő eszmék hozták létre, azok életették, alakították, formálták, s változásuk azok változásával, megszűnésük azok megszűnésével van összefüggésben. Az ünnepekhez fűződő képzetek, babonás cselekmények viszont maguk is visszahatottak a gazdasági-társadalmi élet szférájára.”

A népszokások kutatásával szoros összefüggésben érdeklődött a vallásos néprajz, a tételes vallás, a keresztény egyházi rítusok és a népszokások kapcsolata iránt. (Pl. *A kánai menyegző változatai* című tanul-

mányában a bibliai eseményeket utánzó dramatikus vallási népszokást vizsgálta, s érdekes jelenséget figyelt meg a *Hasznosi tömegpszichózis* című tanulmányában, rámutatva a csoda, a látomásképzet nyomában járó tömegpszichózis gazdasági-társadalmi gyökereire.) A tételes vallásban, a hit- és szokásvilágban végbemenő változásokat vizsgálta *A hitvilág és hitélet* (Bp. 1978.) című tanulmányában. A Magyar Tudományos Akadémia néprajzi kutatócsoportja a Nógrád megyei Varsány községben társadalomnéprajzi kutatást folytatott, s Manga János tanulmánya is e munka eredményeképpen született 1973—1974-ben végzett gyűjtései alapján.

A magyar—szlovák interetnikus kapcsolatok vizsgálata Manga János egész munkásságára jellemző, mint ahogy erre már az eddig ismertett tanulmányai esetében is utaltunk. Külön kell e tárgykörben szólnunk a magyarországi szlovákok körében végzett kutatásairól. (Áttekintő tanulmányt is írt a XVII. század óta betelepülő szlovákokról, történeti adatok, egyházlátogatási jegyzőkönyvek és recensgyűjtés alapján. Elsősorban a folklórjelenségekben, a néphitben és a népszokásokban megnyilvánuló szlovák—magyar kölcsönhatásokra hívta fel a figyelmet, s bekapcsolódott abba a kutatómunkába is, melyet a Néprajzi Múzeum és a pozsonyi Tudományos Akadémia Néprajzi Intézete már az ötvenes években megkezdett, majd a hatvanas években folytatott. E munka ered-

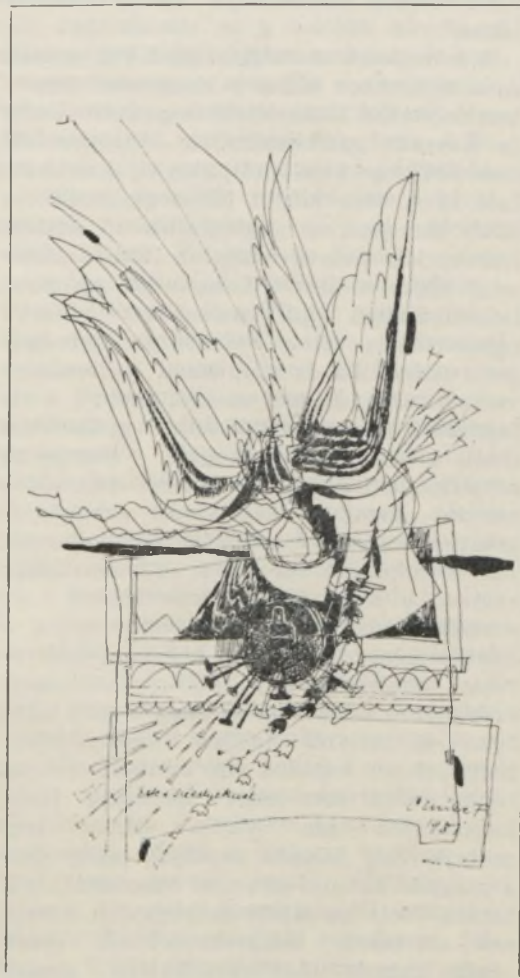
ményeiről *Szokások Tótkomlóson* (Békes megyei Múzeumok Közleményei 3. 1974.) című tanulmányában számolt be, egy másik magyarországi szlovák község, Vanyarc vizsgálatáról pedig *Egy magyarországi szlovák falu* (Bp. 1969. Népi Kultúra — Népi Társadalom II—III.) című tanulmányában olvashatunk. A teljes faldomonográfia Manga János postumus munkájaként látott napvilágot, szlovák nyelven: *Z minulosti Vnarcu* (Bp. 1978.) címmel. A XVIII. században betelepített szlovák lakosság megtelepedéséről, anyagi és szellemi kultúrájának főbb vonásairól szól a könyv: szokásos módszerével a hatvanas évekig követi nyomon a változásokat a vanyarciak életében, a reá jellemző népzenei érdeklődéssel ad izelítőt, kottapéldákkal, a község népdalkultúrájáról is.

Végezetül meg kell emlékeznünk Manga János ugyancsak postumus munkájáról a *Palócföld* (Bp. 1979.) című monográfiájáról. Bakó Ferenc, a kötet lektora, kiadásra előkészítője többek között így ír az utószóban: „A múlt század második negyedétől csaknem száz esztendőn át megjelenő palóc néprajzi leírások nagyobb része az egykori Hont és Nógrád vármegyék területén készült. Manga Jánost a származás, a nevelkedés, majd a munkahely sok-sok szállal ugyancsak ide kötötte, ami a legtermészetesebb indoka annak, hogy érdeklődésének fókuszában mindig ez a terület, de leginkább Nógrád megye állt. Ez indokolja a jelen kötet származási adatainak sajátos összetételét is, amelyben többnyire Nógrád a súlypont, adatainak java a nógrádi palóc nép életét, kultúráját tárgyalja, mutatja be és a máshonnan közölt adatok csak ennek kiegészítését szolgálják az elterjedés, vagy a társadalmi fejlődés érzékeltetésére. A palócföld népének kultúrájáról, társadalmáról adott összefoglalás mellett a kötet nagy értéke a fel nem dolgozott sok adat, amit Manga János évtizedeken át gyűjtött. A kötet — amely összefoglalja mindazt, amit idáig a palócokról írtak, szól a palóc házról és a nagycsaládról, a gazdálkodás formáiról és változásáról, a viseletről, szöttesekről, hímzésekéről, hiedelmekről és szokásokról, a népdalokról és -táncokról — javarészt Manga János kitűnő fényképfelvételei illusztrálják, irodalomjegyzéke pedig a palócföld kutatói, érdeklődői számára ad válogatott bibliográfiát.

A fenti számvetés Manga János publikációiról, kézirat-, hangszalag- és fotóanyagáról gazdag néprajzi munkásságának bizonyítékai. Gyűjtési és a történeti anyagra alapozott, recens gyűjtésekre támaszkodó feldolgozási módszere követendő példaként állhat a fiatalabb folklóristanemzedék előtt. A palóckutatás, a szlovák—magyar interetnikus kapcsolatok vizsgálata pedig ma is az időszerű tudományos feladatok közé tartozik.

Az ELTE Bölcsésztudományi Kar folklórtanszékén Manga János kézirat- és magnetofonszalagra rögzített gyűjtéseinek hagyatékából archívumot létesítenek. Az anyag rendezése megkezdődött.

Tátrai Zsuzsanna

Gondolkodó magyarok

A Magvető Kiadó új sorozata „a magyar irodalom- és gondolkodástörténet remekműveit” akarja az olvasók kezébe adni, kevéssé ismert, vagy nehezen hozzáférhető alkotásokról lefűjni a port; „kisebb, nem könyv terjedelmű” írásokat, esszéket tartalmaz, a nagyközönség számára „a mennyiségből kiemeli... a minőséget”, de azazal a nem igen titkolt üdvös céllal, hogy életművek és korszakok tágabb kapcsolataira rávilágítva a teljesebb megismerés, a „mennység” dimenziója iránt is szellemi szomjúságot keltsen. A sorozatcímében csöndes polémia bújkál a magyar művelődés antiintellektualizmusát, filozófiatlanságát egyoldalúan hangsúlyozó bírálatokkal; a több korszakból való válogatás gesztusa a szellemi kontinuitásnak, a problémalátás és megoldáskeresés folyamatosságának elvét húzza alá. A kérdések, melyek a „régii magyarság” kiválóságai-ban tudatosultak először, változott formában a reformkor, az ezernyolcszázados évek második fele, a XX. század gondolkodóit is foglalkoztatták, a nagy egyéniségek „folytatják egymást századról századra”, és (bár Babits ezt a metaforát a világirodalom történetére alkalmazta) „kezet nyújtanak egymásnak” egyetlen nép feje fölött is.

Vajon a történelmi szituáció tipikus visszatérései, egymásra rimelő sorshelyzetek, állásfoglalás és döntés párhuzamos egyéni kényszerei hozzák létre az egymáshoz kapcsolódás és az analógia tényét, s keltenek olyan benyomást, mintha egyetlen kórus folyamatos zengésébe hallgatnánk bele az előadásnak egyszer az egyik, máskor a másik pillanatában? A sorozat első „futamában” mindenestre olyan művek szerepelnek, amelyek súlyos társadalmi, erkölcsi küzdelmek sodrában jöttek létre egy-egy komoly moralitású, önmagával és közösségével szemben szigorúan igényes, az egyéni felelősséget érzékenyen átélő intellektus műhelyében. A reformer, a törvényalkotó, a szellem öre veszélyt érez, hibától, visszaeséstől tart, kudarcra fenyegető tévutakról akarja eltéríteni mind azokat, akiket lehet. A Gyulafehérvárról elmart Apáczai Csere János „az újonnan felépült kolozsvári kollégium igazgatását” átvéve, 1656. november 20-án hatalmas beszédet mond *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról és a magyaroknál való barbár állapotuk okairól*; indíték és polarizáció Németh László történelmi drámáinak képletét előlegezi, a koránál messzebbre

látó szellem az utódok érdekében és az utókor rokonszenvét keresve „szégyenen és gyalázon keresztül nekifeszülve” tör „az erény felé”. Kölcsey még országgyűlési követként írja 1834-ben a *Parainesist*, nála a politikai tevékenység gyakorolhatóságával egyenes arányban áll „a lélek mindenkorli természetű ereje” (irodalmi és bölcséleti művei éppen a lemondás után, a politikai passzivitás időszakában ritkulnak majd meg). Az „erkölcsi végrendelet” genezise eszerint politika és etika szétválaszthatatlanságát sugallja, a cselekvő ember nem nélkülözheti a reflexív moralitást. Nyolc évvel később — és tizenhét esztendővel az Akadémia-alapítás feledhetetlen pátoszu pillanata után — Széchenyi is a mérték, az arány érzékét kéri számon azokon a honfitársain, akik „indiszkrét negéd-tül hajtvá, elég előkészület nélkül”, átgondolatlan, túlbuzgó, erőszakos magyarosítással akarnak nemzetünket alaptalan előnyökhöz juttatni. Talán az önvád. a palackból éppen általa kiengedett szellem elszabadulása, ellenőrizhetetlenné válása miatti szorongás is motiválja, erősíti aggodalmát, hogy „nemcsak mulasztás, de túlhév által is lehet olvasztgatni a hazán”, és a figyelmeztetést, hogy fajtánkon azok lendítenek a legtöbbet, akik „híven járnak el istenrendelte mindennapi hangyamunkáikban”.

A következő csomópont (a XVII. század és a reformkor után) a kiegyezés tárgyában folytatott viták körül bogozódik. Deák és Kossuth „párbeszéde” a kiegyezésről nem 1867-ben kezdődött, ekkori, a sorozatban most újra közölt állásfoglalásaik inkább összegzik és véglegesítik a kétféle koncepciót, melyek addig az 1865-ös „hüsvéti” cikkben, illetve Kossuth idevágó publicisztikájában körvonalazódtak. Durva egyszerűsítés volna véleménykülönbségüket reálpolitika és utópizmus ellentétére visszavezetni, de ami az indítékokat, a világnézeti, történelembölcséleti gyökereket illeti, Deákra mindenképpen óvatosabb empirizmust, Kossuthra jövőbe irányuló, a nemzet „jogai valószínűsítésének reménye” iránti elvontabb bizakodást kell jellemzőnek mondanunk. Az előbbi „a bizonytalanságnak, a zavarnak, rendtelenségnek örvényébe” visszaeséstől fél legjobban, s a közvélemény előtt a nem hizelgő „opportunitás” megjelölést is vállalja meghatározott értelemben, az utóbbi az ellen a tétel ellen fakad ki mélyről feltörő szenvedéllyel, hogy „el kell fogadni, ami kivihető, miután többet elérni nem lehet”. Látszólag lazán kapcsolódik ide Vajda János memoárja (*Egy honvéd naplója*), pedig akár a magyar katonai géniust magasztaló célzatára, akár az általa fenyegetően közeli-nek, sőt máris bekövetkezettnek érzett „üzér, kalmár világ” kritikájára gondo-

lunk, nyilvánvalóvá lesz a kiegyezéssel kezdődő kor kisszerűsége elleni tiltakozás tendenciája; másrészt a hősi és a komor emlékeket idézve a memoáriró olyan idők eljövételével számol, „midőn a magyar nemzet lesz hivatva királya vezérlete alatt védeni a birodalmat”, s ez furán ellentmondásosnak mutatja Vajda kiegyezésellenességét, amelyet a *Luzitán dal* és a Kossuth védelmében Perczellel folytatott vita alapján szoktunk tulajdonítani neki (a „napló” és az említett művek egyaránt 1867–69. között keletkeztek). Végül Babits a II. világháború előtt a német szellemi és hatalmi imperializmus elleni gátnak szánja *A magyar jellemről* készített tanulmányát; számos kortársához hasonlóan ő is Prohászka Lajos *A vándor és a bűdosó* című nemzetkarakterológiájával vitatkozik, s amikor a módszertantól az eredményig, a magyarságról alkotott vízióig mindenben ellentmond neki, a részletes érveléssel nemcsak ellenfele szellemi rangját és nézetei veszedelmességét ismeri el közvetve, de mintha önnön lelkiismeretét is szeretné megnyugtanni és felelősségét tisztázni: Prohászka tételeiben ugyanis a saját elméletét, 1913-ban írott *Magyar Irodalom* című esszéjének gondolatait véli fölfedezni „torzító tükörben”, vádként a magyarság ellen fordítva, ezért egykori önmaga gyakori idézése és kommentálása 1939-ben a fokozott személyesség és érdekeltség szükségszerű kifejezése.

A „gondolkodó magyarok” legállandóbb eszméje, meditációs tárgya, egyfelől evidenciának látszó, másfelől mindig újra kinzóan kérdéssé váló meghatározni valója magának a magyarságnak, a nemzeti jellegnek, sajátos karakternek a mibenléte és milyensége. A „mi a magyar?” kérdése már évszázadokkal a Szekfű Gyula szerkesztette nevezetes antológia előtt eleven volt, bár mondjuk Apáczai Csere János idevágó megjegyzéseit — Szűcs Jenőtől átvett terminológiával élve — alighanem a nemzeti tudat „prehistorikumához” tanácsos sorolnunk. Amikor a kolozsvári beszédben sajnálkozva invokálja hazáját: „szánlak téged, Magyarország!” — a klaszikus történelemből ismert és a fejlett kortársi nemzetekkel való összehasonlítás alapján mond önkritikát: viszonyokat, feltételeket, intézményeket, személyeket támad, de fejtegetéseiben benne lappang a sejtetem, hogy a társadalmi bajok alkati torzulásokat idézhetnek elő és viszont. A bölcsesség lebecsüléséről mondja: „Népünkre ragadt vagy inkább népünkben gyökerező betegség a magyar földön ez a téboly, mely már a lelünkbe is behatolt, és amelynek bizony nem remélhető semmi más orvosszere, csak az, ha akaratuk ellenére is segíteni igyekszünk a betegeken”. Mintha ezt a gondolatot folytatná évszá-

zadokkal később Kölcsey, amikor a közönség, a nemzet hibáinak és megszüntetésük módozatainak szövevényes kérdésével néz szembe. „Egész nemzetnek is lehetnek és vagnak előítéletei, balszokásai, s más árnyékoldalai, miket felvilágosítani nem pillantat dolga.” De „általán fogva nemzet, mint nemzet nem is lehet rossz-szívű. Erőszak ritkán orvosol”, ám példa, tapasztalás és idő elérheti, amit a türelmetlenségnek nem sikerül véghez vinnie. Széchenyinél éppenséggel a középpontba kerül a probléma, „miképp lehessen őrizni, . . . ápolni, s növesztetni” „oly annyira kényes kincset, mint nemzetiség, nemzeti sajtóság”; akadémiai beszédében is új meg új hullámokat vet a feltésben gyökerező bírálat indulata, nemzetiségünk legfeljebb „bágyadtan”, „észrevehetlen léptekkel halad”, hiányzik az állhatatosság, „közön-séges jelenet” „a szopora beleúnás akár-mibe is”, a magyar, „bálványaitól elszedítve”, önmagának okoz kárt, amikor mindent nemzeti „köntösbe akar öltetni”. Kulcsszavak, súlyos mondatok ütköznek ki az amúgy is végig sűrű szövésű szövegből; a nyelv ügye „életkérdés”, az Apáczáinál, Kölcseynél is megjelenő gyógyszerhasonlat „az önmegismerés . . . legkeserűbb adagává” konkretizálódik; Berzsenyitől Németh Lászlóig legjobbaink gondolkodásának egyik forrására villant fényt előrehátra az aforizmává érlelt fölismerés: „nem a mennyiség, hanem a minőség a szellemi erőnek sarkalata”.

Fölbukkan már a válogatásnak ebben a félig-meddig véletlenszerű mintaként kezelendő előzetesében a nemzeti erények, értékek dicsérete is, az eszményi, „virtuális” magyarság látomása. A kiegyezésről vitatkozó Deák szeme előtt belülről vezérelt egyének összetartó közössége lebeg, azt tapasztalta (nyilván az önkényuralom idején), hogy „a magyar ember nem szeret vakon más után indulni, nem hagyja magát vezetni”, viszont „az egy gondolkozású, egy meggyőződésű emberek” alkotta párt nálunk „nem egyhamar bomlik fel ismét, hanem tagjai kitartással maradnak egymás mellett”. Vajda János nem habozik tényként kijelenteni, hogy „a magyar emberből lehetne a világ legjobb katonáját csinálni”. Deák inkább erkölcsileg eszményit. Vajdának politikai illúziói vannak, az egyik szerint hazánkra mindig abból származtak „szomorú következtetések”, hogy „erősebbnek hitte magát, mint amilyen volt”, az utóbbi ugyan hibának véli a „nemzeti önerő” túlbecslését, de „de szégyenletesebb”, folytatja, „ha valamely egyén, vagy nemzet kevesebbet mer, mint amennyire ereje képesíti”. A kérdést, „magyar létünk mibenlétének problémáját” a sorozat eddigi kiadványai közül Babits először 1939-ben megjelent nagyszabású értekezése vizsgálja módszeresség és lényegretörés legnyilvánvalóbb ambíciójával. Nagy elődei hasonló töprengéseiben „a látnoki pillanatok” villanásait sejtí, melyeket tudományosság dolgában szeretne meghaladni, elvi szigorral azonban a pre-konceptuózus „sorselélettől”, Prohászka „idegen mintára formált rendszerétől”, mindenfajta „misztikus presztízzsel fellépő frázistól” határolja el magát. Nemzetét

„szeretettel és belülről” nézi, voltaképpen mindvégig azokon a „titkain” tündök, „amik egyszerre teszik erejét és gyengeségét”; ha mégis inkább az értékeket, a méltányolni valókat domborítja ki, azt a szorongató történelmi pillanaton és a vita közvetlen célzatán kívül még valami magyarázhatja. „Nemzet vagyunk, a szó régi, szellemi, jogi, erkölcsi értelmében; nem pedig faj a túlekedő fajok között” — véli Babits, majd szorongva hozzáteszi: „Csak nem akarunk ilyené válni?” Vagyis az efféle jellemrajzban posztulativ igény is munkál, a „mik vagyunk” és a „mivé legyünk” gondjai között nincs merev határ, a leírás funkcióját egyfajta nemes értelemben vett nemzetpedagógiáé egészíti ki és aktualizálja.

A nemzeti öncélúságtól, egoizmustól, túlekvéstől elsőül és látványosan a magas erkölcsi igényesség választja el a szóbanforgó eszmélkedőket. Valamennyiüktől idézhetnénk bizonyító erejű maximákat, aforizmákat, életrajzi adatokkal is igazolni lehetne, milyen felelősséggel és méltósággal viselték a kritikájuk kiváltotta hálatlan, ellenséges reakciókat. Szándékához és műfajához képest természetesen a „parainesis” szerzője fejt ki részletesebben erkölcsi kérdéseket. Az embert a „rény” (csalekvő erény, virtus) emeli „az állatokon felül”, „minden nemes szív elengedhetetlen feltétele” az emberiség szeretete. A haza fogalma, terepe, földadata ennek az egyetemes követelménynek szab határozott medert, hogy megóvjon az általánosságba vesztéstől, tartalmatlanná olvadástól, mert „az egész emberi nemre jövő behatást gyakorolni, az a nagyok legnagyobbikának sem adaték”. A hazához, a társasági (társadalmi) élethez, a „hon nyelvéhez” stb. való ragaszkodás és a belőlük következő kötelességek tehát éppen nem az elzárkózásnak, hanem az abszolút normák konkretizálásának, „meghatározott körre” összpontosításának eszméjéből fakadnak. A Babits emlegette gyepüknél mindig távolabbra tekintő szemlélet további jele a hivatkozások nemzetközisége, tér- és időbeli sokoldalúsága. Közhelynek számít, hogy az európai művelődés ősforrásai a görög—római antikvitás és a Biblia; nem is ütközünk meg külön-külön, ha Apáczáinál ugyanazon a lapon Cicero- és Platon-idézzel, majd a „bölcesség” (sapientia) fogalmának a *Példabeszédek* és a *Prédikátor könyvé*n alapuló kifejtésével találkozunk, ha Kölcsey erkölcsstanának legfőbb ihletőjeként *Iszokratész Intelmei*t jelöli meg a szakirodalom, ha a nyelv és nemzetiség ügye iránti felelősséget Széchenyi a tantaluzsi kínokhoz hasonlítja, Deák pedig a törekvések, akaratok összevarodásától óva a Bábel tornya építőinek bibliai csödjét idézi analógiaképpen. E sokáig szaporítható hivatkozásokat jócskán megtoldhatnánk a mindenkori európai kultúra-alkotó nemzetek politikai és szellemi életére vonatkozó kortársi észrevételekkel, praktikus célú összehasonlításokkal, kitekintésekkel. Mivel a magyar kultúra európai, vagy „keleti”, ázsiai illetőségének vitája a két világháború közötti évtizedek publicisztikájában megint, sokadszor föllángolt, Babits kénytelen külön is hangsú-

lyozni, hogy az őshazától, az ősmagyarok útvonalától függetlenül „mi ma már pontosan itteni nép vagyunk, s életünk színeit nem Kelet vetíti”, hanem túlnyomórészt az a „földkaréj”, melyen a honfoglalás utáni történelmünk folyt le. De a legjobb magyar értekező próza „európaisága” melletti fő érveket nem kiragadott idézetek, elvi nyilatkozatok és fogadottások szolgáltatták, hanem annak a szellemi horizontnak, művelődéstörténeti kontextusnak még oly vázlatos jelzése, amelyben ezek a szövegek keletkeztek, valamint a műfaji összehasonlítás, a hasonló célzatú és esztétikumú külföldi alkotásokkal való futó egybevetés.

Apácza Csere *Magyar Encyclopaediája* 1977-es Kriterion-kiadásának gondolatébresztő előszavában írja Szigeti József művelődéstörténész: „Apácza nem abban eredeti, hogy átvette Descartes eszméit, hanem ahogy a *hazai viszonyokhoz alkalmazta, ahogy rendszerezte*” őket. Újszerűt, az egyetemeshez hozzájárulót teremthet a magyar szellemiség képviselője akkor is, ha az úgymond „átvett” eszmét és hatáskörét szakszerű adaptáció és akklimatizáció révén idomítja a hazai sajátosságokhoz, ha külföldi egyetemeken (utazások során, olvasmányokból) elsajátított tudását, észjárását a magyar viszonyok elemzésére alkalmazza. A Bacon empirizmusát, Descartes racionalizmusát gondolatilag földolgozó filozófusnál a „hazai talajon” e bölcsesleg funkciója változik meg oly módon, hogy „a tudomány teológiáellenes szabadságharca mellett — korlátozott formában ugyan — a társadalmi szabadság kérdése is érdeklődési körébe került”, meghaladva a „tisztán valláserkölcsi” alapú koncepciókat. Hasonlóképpen lehetne kimutatni Kölcsey gondolkodásában az egyetemesség és nemzetiség korrelációját. A világmindenségben „egy végtelenül bölcs, nagy és jó, de egyszersmind megfoghatatlan lény jelenségeinek” sugárzását látja, antropológiája, mint Kanté, az állati létezés, az „érzéki természet”, a „pillantati szükség” rabságából kiszabaduló embert írja körül, de a világpolgárság kanti gondolata helyett a nemzeteknek, nemzeti kultúráknak önálló értéket tulajdonító Herder szemléletmódját részesíti előnyben — a hazai reformkor szükségletei szerint önállóan „szlektálja”, rendezí el a filozófiai hagyomány elemeit. Bonyolultabbnak tűnik föl — kivált napjaink szigorú gondolkodástörténeti kritikájának tükrében — a Babits-tanulmány szellemi forrásvidékének kérdése. Hatott rá a taine-i milióelmélet; a szándéktalanság, „a tudattalanból feltörő költészet”, mint lélekigazság eszméje a freudizmussal tart rokonságot; s a vitatott nemzetkarakterológiai módszerrel sem szakít teljesen, hiszen egy „kollektív lényt”, egy nemzetet ahhoz hasonló eljárással próbál jellemezni, ahogyan személyeket (például írókat vagy történelmi alakokat) szokás. Mégsem az eklekticizmus benyomását érezzük döntőnek, hanem az ésszerűségnek, a hiteles magyarázatnak azt az igényét, amely a pozitívizmus és az „ész trónfosztása” jegyében fölvetett kérdéseket magasabb szempontból akarja megválaszolni (Rába György szerint már a fiatal Babitsra jellemző a törekvés, hogy

„az irracionálist is racionalizálja”), s amely az egyéniség és a nemzet klasszikus polgári értékei nevében háritja el a fajelmélet agresszív kihívását; e tekintetben joggal nevezhető a kései „beszélgető füzeteiben” többször emlegetett Thomas Mann szellemi rokonának.

Ne firtassuk most, mennyiben van igazuk a magyar irodalom ama bírálóinak, akik szégyenkezve takargatják, vagy harciasan támadják a nemzeti öndokumentációhoz tapadást, főleg szépprózánkban, de aligha árt leszögezni: a művészi célzatú értekező próza műfajcsoportjában éppen nem számít kivételes magyar, vagy kelet-európai jelenségnek a hazai társadalom, intézmények, a nyelv, a nemzeti jellem kérdései iránti fokozott érdeklődés. Országgh László amerikai esszé-válogatása Benjamin Franklin írásaival kezdődik, a szövegek dokumentálják, az utószó kiemeli, hogy az „új világban” kétszáz éves eddigi története során e műfaj soha „nem riadt vissza a hazai állapotok szigorú kritikájától, sőt a kiméretlen önmarcangolástól sem”. A hasonló típusú német antológiában ugyan csak az a mindjárt Wielandnál leütött hangzat ragad meg először, amelyik a német nemzet „határozott nemzeti karaktere” meg a „hazai föld” félreismerhetetlen íze mellett tesz hitet; Salyámosy Miklós frappánsan jelöli meg e tematikai és műfaji vonzalom eredetét Dante nemzeti nyelvről szóló kis traktátusában: „A történelmileg esszészerű” — állapítja meg róla —, leginkább abban van, „amiről gondolkodik: a nemzet valóságáról”. A műfaj létrejöttének és megerősödésének feltételei között a bátor szellemi kísérletezésbe bocsátkozó individualitás kialakulása, a teológiától való függetlenedés mellett számolni kell a nemzetegyéniségek létrejöttével, a középkor nemzetköziségéből való nyelvi, ideológiai, majd gyakorlati-történeti kiszakadás tendenciájával is.

De hát egyáltalán azonos műfajúak-e, esszék-e Apáczai, Kölcsey, Deák és a többiek tárgyalt művei? Ha a legáltalánosabb definícióból kiindulva az értekező meg a szépirodalmi igény párhuzamos érvényesülését fogadjuk el perdöntő kritériumnak, akkor a mást sugalló részletek, az egymástól való eltérések ellenére megkockáztathatjuk az igenlő választ. Gyakori a magyar esszében a szónoki hajlam és eredet. Apáczai Csere, Széchenyi, Deák eleve beszédnek szánja és akként adja elő szövegét, de Kölcsey intő, tanító, Széchenyi, majd Babits polemizáló törekvése is retorikai indíttatásra vall, testületekre és egyénekre akarnak hatni a szó erejével. A formai sajátosságok, művészi eszközök koronként és egyénenként tarkán különböznek. Apáczai — eredetileg latinul írott beszédében — szigorú logikai rendet tart, a meghatározáson kezdi, „amint azt minden rendes értekezésben tenni illik”, mondanóját pontokba szedi, de a példák halmozásával, szónoki kérdésekkel és felkiáltásokkal, közbeiktatott megszólításokkal, az iskola megszermélyesítésének és beszéltetésének leleményével intellektuális érzelmeket fejez ki és ad át a befogadónak. Kölcsey esszéstílusát, Horváth Jánossal szövege, „némi ihletett, ünnepélyes líraiság”

hatja át, amely a tárgy iránti tiszteletből fakad, s többek között a „zenei fegyelmezetttség, ritmusos körmondatosság” folyománya. Hagyományos kérdése — Kemény Zsigmond óta — a Széchenyi-irodalomnak ész és szív, érzés és elme viszonya; olyan fölfogás is ismeretes, hogy a Kelet Népétől kezdve műveiben „a gondolatok ereje helyett az érzések ereje jut előtérbe”, s például éppen az akadémiai beszédben „aggodalmi a kétségbeesés fölsikoltásában törnek ki” (Beöthy Zsolt). Tagadhatatlan, hogy nála a legkorrektebb szillogisztikus bizonyítás is különös feszültséget kap, valamilyen fölfokozott izgatottság gerjesztette belső áram kering benne. Gondolatmeneteiben kikezdetlenül észérvek és baljós szubjektív látomások váltogatják egymást, egyszeri, rejtelmekkel terhes találkozásoként az értekező logika és a rapszodikus önkifejezés lírája között.

Deák és Kossuth kivételes jelentősége a magyar szónoklás történetében már a kiegészítés évtizedében elismert ténynek számított; Toldy István 1866-ban megjelent antológiájában, amelyet egy új retorikátörténeti mű, némi megszorítással „az első magyar politikai beszédgyűjteménynek” nevez, Széchenyivel és Eötvössel együtt ők szerepelnek a legtöbb beszéddel. Az iskolai tradíció szembe szokta állítani őket. Babits a közös vonásra is rámutat az elentétes jellemekben: „mindkettő a nemzeti morál szónoka”. Az erkölcsi pátoz Deáknál rejtettebb, a józanságot hangsúlyozó, tárgyilagos, olykor humoros előadásmód mögé húzódik, Kossuthnál csillogóbb, romantikus-irodalmias köntöst ölt: az elentézés, a hatásos ismétlés, a túlzás, a vallomásos bensőségesség, az aforisztikus tömörítés megannyi effektusával tünteti ki érzelmi és morális indulatait, s a híres befejező Cassandra-utalással allegorikus mitológiai távlatot ad szerepvállalásának. Vajda emlékirata a szépirodalmiság, az elbeszélő próza irányában nyomul előre, de az esszéhez fűző szálakat sem szakítja el. Átélt eseményekről számol be, érzékletesen, olykor megdöbbenő erővel és hitellel idéz föl képeket, jeleneteket; sokkoló hatását tekintve a XX. századi próza egyik irányának kegyetlen verzumusával vetekezik *A tábori élet* című fejezetben a bányászati harctér tapasztalatainak szűkszavú leírása, s más hasonló erejű lapokra is hivatkozhatnánk. Értekező jellegét azért őrzi meg mégis, mert az epikus részleteket következetesen értelmező reflexiókkal el-lenponozza, a végsőkig tömörített elbeszélést gondolati tézisek példázataul használja. Másképpen, a szoros értelemben vett esszé taine-i, emersoni, carlyle-i tradícióhoz csatlakozva távolodik a szónoki hagyománytól, s alakítja ki a maga műfaji változatát Babits, de hat rá némely kortárs magyar költők és írók kevésbé szisztematikus esszéírása, töredezett jegyzet-technikája is (Illyés Gyula *Magyarokjára* külön hivatkozik). „Itt nincs rendszer és tudományosság. De annál több a mondanivaló” — írja a „tükröz” helyett „kutat” használó sorskutatásról, s ha a „tudományfetiszmus és szakszerűség” esszéellenes irányzatára gondolunk, amelyet idézett utószavában Salyámosy a dehumanizálódás szubli-

mált formájának nevez, akkor Babits vélekedését ma is időszerűnek, továbbgondolandónak, aktualizálni érdemesnek kell tartanunk.

A *Gondolkodó magyarok* sorozatszerkesztője Szigethy Gábor, ő írja a kötetek előszavát és jegyzeteit is. Eddigi teljesítményéből (az 1981 karácsonyára megjelenendő röpiratok, esszék, értekezések előzetes hirdetését is figyelembe véve) elsősorban a válogatást érezzük dicséretesnek. Bevezető eligazításainak rokonszenves vonása a különféle értékekre fogékony pluralizmus, a józanság, amely visszatartja, hogy például Széchenyi és Kossuth, Deák és Kossuth évszázados pörében bárkivel szemben vádlóként lépjen föl vagy elfogult apológiába bocsátkozzék. Kevésbé vonzó színben tünteti fel fogalmazásmódját, „irányát” a szépirodalmiság erőltetése, az életképszerűségnek, a jelenetezésnek, az elképzelt események regényes ábrázolásának igénye. Helyszínek, találkozások, életrajzi esetlegességek játszhatnak szerepet eszmék inspirálásában, de közvetettebb, rejtélyesebb módon, s főként a világnézet vagy világkép tartalmának, minőségének alárendelve, döntően általa meghatározva. A sorozatcím sugallata is azt a törekvést erősíti, hogy „gondolkodó” elődeinkről szólva életrajzi valószínűségeken és fikciókon túl a gondolatok keletkezésére, kibontakozására, hatására, megvalósulására, az eszmék biográfiájára és historiájára fordítsuk figyelmünket. (Magvető, 1981.)

Csűrös Miklós

Kozma Ferenc:

Az emberi tényező a gazdasági fejlődésben

A társadalmi fejlődés — ha többkevesebb késedelemmel is — éppúgy kialakítja azokat az elméleti kereteket, amelyekben a megoldandó feladatok tükröződnek, mint azokat a tényleges (vagy vélt) ismereteken alapuló elméleti összefüggéseket, amelyek segítik a feladat megoldását, vagy más módon közrehatnak benne. Ezért sem lehet egészen véletlenszerűnek tartani, hogy az utóbbi években a figyelem elsősorban a gazdasági változások okaira irányul. A hetvenes évtized végével egyidejűleg megjelenő korszakváltás számos jelensége kényszeríti a kutatókat, hogy számba vegyék a megváltozott gazdasági-társadalmi feltételekkel kapcsolatos tényeket, kísérletet téve újfajta gazdasági stratégia kialakítására. Itt nem csupán olyan szinte már közhelyszámba menő példáról van szó, hogy a nyugalmas hetvenes évek (?) után egyre bizonytalanabbá válnak a lét-feltételek, s mind többet kell foglalkozni a gazdasági fejlődés alternatíváival. Sokkal inkább arról, hogy a gazdasági válto-

zásokat meghatározó tényezőket, összefüggéseket az eddiginél differenciáltabb módon kell elemezni. Kozma Ferenc *Az emberi tényező a gazdasági fejlődésben* című könyvében — eleget téve ennek a követelménynek — annak a logikának a megvilágítására vállalkozik, ahogyan a népgazdaság helyzetét és teljesítőképeségét a nagyobb horderejű gazdasági döntések előtt végig kell gondolni.

Kétségek kívül az elmúlt három és fél évtized folyamán a magyar gazdaság minden tekintetben jelentős változáson ment át. A negyvenes évek végén meghonosított gazdaságirányítási tervutasításos modelljétől, mely a javak és szolgáltatások feletti rendelkezésnek a termelés alapegységeitől való központi elvonásán és a centralizált erőforrások döntően naturális formában való újraelosztásán alapult, az 1968-ban életbe lépett reformokig ívelő időszak önmagában is érzékeltetheti a fejlődést. A társadalmi viszonyokban születő és kibontakozó szocialista vonások azonban semmiképpen sem tehetik kétségessé azokat az ellentmondásokat, melyek az utóbbi években — mégoly nagy arányú fejlődés ellenére is — megjelentek. Annál kevésbé, mivel a szocialista termelési viszonyok között vitathatatlan követelményként szerepel a gazdasági összefolyamatok minél tudatosabb társadalmi szabályozása, a gazdaság egyes részeinek a többivel és az egészszel összehangolt, a társadalmi szükségletek alá rendelt fejlesztése. Csakhogy a népgazdasági mozgások természetének megítélésekor olyan vizsgálati szempontokat kell kiválasztanunk, melyek lehetővé teszik a termelési tényezők mennyiségi értelmezését csakúgy, mint azoknak a természetes fejlődési irányoknak a figyelemmel kísérését, melyek a gazdasági folyamatokra való tudatos, vagy ösztönös reagálással állnak összefüggésben. Kozma Ferenc az eddiginél realisabb gazdaságpolitika megtervezésében és végrehajtásában mindenekelőtt a magyar gazdaság adottságainak sokoldalú elemzését látja fontosnak. Meglepő felismerés, hogy a gazdaság vizsgálatában „anatómiai”, „fiziológiai” és „etológiai” megközelítéseket alkalmaz. Bármennyire igaznak tetszik ugyanis az a megállapítás, hogy a gazdasági mozgások alapvető okai „anatómiájának milyenségében” rejlenek, azt sem lehet tagadni, hogy az érték- és döntési rend — a tudatos emberi cselekvések által befolyásolt hajlamokkal együtt — döntő hatással van a gazdaság tényleges viselkedésére.

A „társadalmi” munka termelékenysége — miként a mű első részében meggyőzően kifejti — nemcsak attól függ, milyen mezőgazdasági, vagy bányászati kitermelési feltételekkel rendelkezik egy ország, hanem attól is, milyen művelt, szervezett a munkaereje, a népgazdaság mint többdimenziós rendszer megismeréséhez az emberi tényező szerepének vizsgálata máris magától adódik. Ha ugyanis elfogadjuk azt a tényt — s ebben aligha lehet kételkedni —, hogy a magyar gazdaság termelési tényezőinek struktúrája hiányos „mennyisége csak igen szűken elegendő ahhoz a növekedési iramhoz, amelyet viszont egyensúlya végzetes veszélyeztetése nélkül

nincs módjában radikálisan csökkenteni”, az emberi fejekbe való beruházás mértékének növelése elengedhetetlen követelménynek látszik. S mivel a szocialista társadalom sajátos igényeinek megfelelően alakított és a gyorsan változó világgazdasági környezettel szoros kölcsönhatásban véghezvitt gazdasági fejlődésnek eddig felé útja zárult le, a célirányos fejlesztési programban hangsúlyozottan nagy jelentőséget kell kapnia a szakképzés növelésének és az emberi tehetséggel való racionális gazdálkodásnak egyaránt. Ennek sürgősségét és elodázhatatlanságát mi sem bizonyítja jobban, mint az a megszüntetendő állapot, hogy jelenleg Magyarországon az aktív lakosság átlagos képzettségi foka csak valamivel haladja meg a betanított munkásét. Konkrétan kifejezve: az iparban dolgozó munkások közül például csak minden másodiknak van szakképzettsége, a szakképzettekben belül pedig minden negyediknek közép-, vagy felsőfokú végzettsége.

Mindezeket figyelembe véve, a fejlesztési stratégia meghatározásakor nem elegendő csak a szokásos termelési tényezőkből kiindulni, hanem legalább ennyire fontos, a gazdálkodás emberközpontúságának érvényre juttatása is. Ennek megfelelően a fejlesztési politikát sokkal inkább a szak tudás gyakorlati átválthatóságára, semmint a termelési eszközök látszólagos korszerűsítésére kell alapozni. Mint ahogyan a gazdálkodás értékrendjét és döntési rendjét is oly módon kell átalakítani, hogy kedvező hatással legyen a minőségi munka és az innováció kifejlesztésére, illetve az egyének és a vállalatok kooperativitására. Ám ez az igény pusztá óhaj maradna, ha a szerző nem indokolná részletesen választását. A legésszerűbb fejlesztési alternatívaként éppen a nemzeti munka bonyolultságának növelését tartja. Az emberi termelőerő fokozott felhasználása ugyanis számos olyan tartalékot rejt magában, melyet sem a takarékoskodás, sem a vállalaton belüli és vállalatok közötti munkaszervezés minősége nem tud pótolni. A növekvő szakértelem mint termelési tényező folyamatos és viszonylag gyors fejlesztése előtt aligha lehetnek akadályok, hiszen a következetesen végrehajtott képzési-továbbképzési rendszerre fordítandó költségek igen gyorsan megtérülnek. Nem is beszélve arról, hogy a kvalifikált munka népgazdasági részarányának növekedésével lehet csak áttörni „a nyersanyag- és energiaszegénységünk szabta korlátot: egyrészt a bonyolult munka önmagában is leszorítja a termelési érték anyaghányadát (nő a termelés munkaigényessége anélkül, hogy létszámgényessége növekedne), másrészt az anyag- és energiatakarékos technológia elterjesztése önmagában is magas fokú műszaki és szervezési tudást igényel”.

Igazán nem nehéz észrevenni, hogy a felfogás mögött is a gazdasági összefolyamatok tudatos társadalmi szabályozásának igénye húzódik meg, hiszen a gazdaság különféle részeinek egységes és az említett társadalmi szükségletek alá rendelt fejlesztése az emberi tényező fokozódó szerepének figyelembevétele nélkül megvalósíthatatlan volna. Épp ezért a távlati népgazdasági tervezésnek az a feladata, hogy

kidolgozza a gazdasági mozgások szabályozásának alternatív stratégiáit és taktikáját, előkészítve az erre vonatkozó gazdaságpolitikai döntéseket. Míg tehát a népgazdasági tervezésnek központi problémája a gazdálkodás értékrendjének a gondos munka és az alkotókészség szolgáltatába való állítása, addig az emberi tényezőkben rejlő lehetőségeket a döntés- és szervezeti rend átalakítása révén kell felszínre hozni. A gazdasági egyensúly viszszerterése és az intenzifikálódás meggyorsítása — miként Kozma Ferenc elemzései bizonyítják — csakis az emberekben rejlő alkotóerő hatékonyabb kibontakoztatását célzó gazdaságpolitika alapján mehet végbe. Ha igaz az, hogy az egyén gondolkodása és viselkedési formái összefüggésben vannak a társadalom értékrendjével, akkor — mint írja — „ma igen tudatosan számolni kell azzal, hogy a társadalmi értékrend feladataink teljesítésének irányába befolyásolja az egyéni viselkedésformákat, és fordítva, társadalmunk legcélratörőbb erői a szocialista demokrácia minden rendelkezésre álló eszközeivel használnak pozitív irányban az egyéni tudatra is”.

Az értékrend és a döntési rend összefüggéseinek tanulmányozása alapján vitathatatlan felismerés, hogy a gazdasági cselekvést irányító társadalmi tevékenység csak akkor lehet hatékony, ha az értékrend nem egyszerűen az arányok, vagy cserearányok együttesén alapszik, hanem magában foglalja mindazon társadalmi viszonyok összességét is, amelyek végül soron a társadalmi hasznosság szempontjából minősítik az egyének és csoportok tevékenységének eredményeit. Bármennyire triviális és kézenfekvő törvényszerűség is az, hogy a döntéseknek mindig az objektív értékelési kritériumokra támaszkodva kell születniük, a gyakorlatban mégis mintha az ellenkezője valósulna meg. Azaz: a legtöbb értékelés magáértvalóan készül el, hiszen a legritkább esetben követi ráépülő döntés. Ám ez az elválasztottság azt a nagy veszélyt hordja magában, hogy az egyes stratégiai célok másképp fogalmazódnak meg a népgazdaság, a vállalat és az egyén szempontjából. Az értékrendnek éppen azt kellene biztosítania, hogy a különböző társadalmi szinteken megfogalmazott célok oly módon összehangolódnak, hogy azok végül soron az összetettebb egység céljainak megvalósítását is előmozdítsák. Ehhez pedig mindenképp szükség van arra, hogy ne csak a gazdaságirányítók, hanem a különböző társadalmi szervezetek szerepét is átértékeljük az érték- és döntési rend kialakításában. Mint ahogyan a szerző írja: egy olyan korszakban, amikor az emberi tényező szerepe egész gazdaságunk és egyben egész társadalmunk továbblépése szempontjából döntő jelentőségűvé válik, „nem elég tömegekhez szólni, még akkor sem, ha ezeket a tömegeket bizonyos szempontból rétegek összességének is tekintjük és mondanivalónkat eszerint differenciáljuk”.

A könyvet végigolvasva, az olvasó számára aligha válhat kétségessé, hogy *Az emberi tényező a gazdasági fejlődésben* szaktudományos szempontból is az utóbbi évek egyik legjelentősebb írása. A mai ma-

gyar gazdaságfejlődés sajátosságainak tanulmányozásával számos olyan összefüggésre nyitott kaput, amely távolról sem csupán a szűk szakmai közönség érdeklődésére tarthat számot. Mivel egész társadalmi-gazdasági szerkezetünknek a mai nál sokkal nagyobb mértékben és komplexebb módon kell a figyelem középpontjába állítani a műveltség, a szakképzettség, a kulturált emberi viszonyok növelését és terjesztését, az együttgondolkodás, az alternatívák felismerése csak akkor tekinthető valószínűsnek, ha minél következetesebben és tudatosabban vetünk számot azokkal a gazdasági és emberi tényezőkkel, melyek a továbbfejlődés lehetőségeit hordják magukban. Kozma Ferenc műve ehhez minden szempontból megadja az elméleti alapokat. (Kossuth, 1981.)

Kerékyártó T. István

Két könyv az innovációról

Még a felületes szemlélőnek is feltűnik, hogy manapság divatos téma lett a gazdaság. Valóban, míg könnyebben mentek a dolgok, az emberek nemigen gondoltak arra, hogy életük csaknem minden mozzanata így, vagy úgy összefügg a gazdasággal. Ma már ez nem egészen így van az emberek kezdik sejteni, hogy amikor termelnek, részesednek, fogyasztanak nem három énjük nyilvánul meg, hanem énjük három egymástól elválaszthatatlan oldala. Jelentőségében alig felmérhető felismerés ez, még akkor is, ha a gazdaságpolitika a maga eszközeivel kikényszerítette ezt a felismerést. A „beavatottak” azt is tudni vélik, hogy ez a kényszer szándékában is volt. Ennek a kényszernek a történetét ismerhetjük meg Nyitrai Ferencné *A magyar gazdaság és társadalom a hetvenes években* című könyvéből. (Kossuth, 1981.)

Bár csábító dolog lett volna, a Központi Statisztikai Hivatal hatalmas adattengeréből merítve gazdaságstatisztikai összefoglalót adni a magyar gazdaság fejlődéséről, a mostanában sokat publikáló szerző nem ezt az utat választotta. A mindent bizonyítani képes adatok csupán illusztrációul szolgálnak egy viharos változásokkal jellemezhető évtized rajzához. Vagyis: nem az önmagában vett gazdaságot ábrázolja csupán, amelyben több-kevesebb tervszerűséggel teljesülnek gazdasági célok, hanem azokról a társadalmi folyamatokról ad képet, amelyekben az emberek körülményeik által determináltan hoznak létre értékeket, miközben maguk, s körülményeik is változnak.

A könyvön végigfutó központi gondolat: milyen kölcsönhatásban változik a gazdaság és társadalom, fejlődésükben, együttmozgásukban megvan-e a kívánatos szinkronitás. Ennek érzékeltetésére a mögöttünk álló évtized (a népgazdaság IV. és V. öt-

éves tervének évtizede) azért különösen alkalmas, mert ebben a rövid korszakban a minket körülvevő világban, a világgazdaságban rég tapasztalt mértékű és ütemű változások indultak meg. Ez, mint külső kényszerítő körülmény, indította el a társadalom innovációs készségének vizsgálatát. Erre a manapság sokat (jól, vagy rosszul) használt forgalomra a kötet bevezető soraiban lelünk magyarázatot és minősítést: „Az új technika befogadásán a kutatás megkezdésétől az új termék, vagy tevékenység eredményének értékesítéséig tartó teljes innovációs folyamatot értem. Ehhez megfelelő műszaki, szervezeti, szellemi és fizikai kultúrára, közgazdasági gondolkodásmódra, az új iránti fogékonyságra van szükség, amelyhez csak részben nőtt fel társadalmunk.”

Ennek a gondolatnak a folytatásaként arra a következtetésre jut a szerző, hogy az alapvető gond nem az, hogy nincs kellő számú és felkészültségű szakember, hanem az, hogy a meglévők nem mindig a képességeik kibontakoztatásához legalkalmasabb környezetben dolgoznak. Következésképp a legfontosabb feladat (s egyúttal egyetlen lehetőség) a rendelkezésre álló anyagi, szellemi, műszaki és szervezeti erőforrások racionális felhasználása. Ma már világosabb, mit jelent ez a gyakorlatban, hisz gondolkodásunk lassan befogadja azt, hogy a munkához való jog nem azonos a megszokott munkahelyhez való örökös joggal. Azt a szándékot azonban, hogy mindenki ott dolgozzék, ahol képességei és a gazdaság igényei szerint szükséges, keresztezte, s keresztezi még ma is, hogy a munkaerő iránt még mindig nagy a kereslet.

A könyv a következőkben részletesen elemzi a hetvenes évtized első és második felét jellemző fejlődési folyamatot, a munkaerőben, beruházásokban, a termelési szervezetben bekövetkezett változásokat, összehasonlításra alkalmas adatokkal bizonyítva, hogyan módosult az egyes ágazatok létszám-, eszköz- és importigénye. Ezek alapján kaphat az olvasó világosabb képet arról, miért lehetséges és szükséges az egyik ágazatban a népgazdasági átlagot jóval meghaladó fejlődés, s miért szükséges másokban visszafogni a növekedés ütemét. A könyv a további fejezetekben a foglalkoztatottság és társadalmi mobilitás, az életszínvonal és életmód változásairól ad statisztikai adatokkal jól illusztrált képet. Részletesen foglalkozik a szerző a fiatalok, nyugdíjasok helyzetével, a nők szerepével.

A szerző összegzésében a hetvenes éveket a váltás alapozó, bevezető korszakának minősíti, amely megteremtette a szükségességét (s részben már feltételeit is) annak, hogy „... a teljesítményorientált gazdasági fejlődés váljon a társadalmi előrehaladás fő elemévé, mozgató rugójává”. Ehhez legfontosabb, hogy többet törődjünk a fejlődés emberi tényezőivel.

Arról, hogy ezzel az emberi tényezővel az elmúlt évtizedekben mindig megfelelően törődünk-e, görbe tükröt tart elénk Mezei András *Ilyen gazdagok vagyunk?* címmel kiadott cikkgyűjteménye (Magvető, 1981.). A könyv sikerét (megjelenése után pillanatok alatt elfogyott) nemcsak az ad-

ta, hogy korábban ilyen összefoglaló címmel vita folyt az *Élet és Irodalom* hasábjain. A hatvanas években fogalommá vált a nehéz ember, egy-egy televízióban megszólaltatott feltaláló sorsát az egész társadalom figyelve kísérte. A figyelem középpontjában sosem maga a találmány állt, hanem a feltaláló. Mezei András könyvében közismertté vált feltalálókkel találkozhat ismét az olvasó, olyanokkal, akiket nem a találmány tett elsősorban ismertté, hanem találmányuk kalandos sorsa. Több olyan feltalálóról olvashatunk, akiknek kálváriája messze van a befejezéstől. Az olvasó számára (mert nem szakember) teljesen közömbös, hogy különleges katalizátorról, görgősekéről, gyógymetszésről, az elromolhatatlan liftről, vagy a „zöld atom-bombáról” van szó. Hisz a riportokban, jegyzőkönyvekben leírt tényeknek, amelyek arról tanúskodnak, hogy a találmányban „van valami”, mert a megkezdett kísérletek — még ha nem is vitték végig — bizonyították, hogy a találmányok jók, vagy legalábbis nem rosszak. Egy-egy találmány értékének, újdonságának — ezen keresztül a benne rejlő nagy üzleti lehetőségnek — bizonyítékaként tekinthető az is, hogy legtöbbjük iránt nagy érdeklődés nyilvánult meg külföldről, nálunk fejlettebb országokból is. Végül — nem utolsó szempont — a találmányok értékét bizonyítja, hogy azok többségére valóságos szükséglet van, vállalkozó is akadna gyártásukra.

Mégis, valami nincs rendben. A jobb sorsra érdemes találmány és feltalálója rendre fennakad valami nehezen felismerhető hálón. Szaktekintélyek irnak elmarasztaló szakvéleményt. Olykor azért fut zátonyra valami, mert a tapasztalati igazságok nem illeszthetők be a már kialakított (s ezek szerint végérvényesen megváltoztathatatlanak tekintett) elméleti rendszerbe. Zsákutcát jelenthet a feltaláló által megkezdett út, ha menet közben valakinek a kutatási területére téved. Meghiúsíthatja a legjobb szándékot, ha valaki nagy saját üzlet reményében akar „beszállni” a boltba, amelyet a feltaláló érthető okokból nem fogadhat el. Még arra is találhatunk példát, hogy az ellenlábás kiadóknál kilincsel, lebeszéli őket arról, hogy az eljárást ismertető könyvet kiadják.

A riportok, cikkek nem vállalkoznak arra, hogy okokat keressenek. A gyakran keserűen összefoglalt sorsok fel-felvillantanak valamit, feltételezéseket, sejtéseket, vagy egyszerűen hagyják a tényeket önmagukért beszélni. Teljesen a laikus olvasóra bizza Mezei András a következtetések levonását.

Egy biztos: az érdekeltségi rendszerben valami nem funkcionál kellően. Az egész társadalom érdekelt az újításban, a fenntebb már említett innovációban, egy gyár valamely ígéretes, külpiacon is jól értékesíthető új termék gyártásában, a feltaláló találmányának felkarolásában. Ezek az érdekek azonban nem rendeződnek mindig szerencsés konstellációban. Ezen változtatni kell, még akkor is, ha vannak már sikeres feltalálók is.

Sólyom István

A balassagyarmati utcanevek története

Tudományos igényű helytörténeti feldolgozásaink jelentős gyarodását jelenti Kmetty Kálmán *Balassagyarmati utcanevek* című könyve, amit a Balassagyarmati városi Tanács adott ki. A huszonegy szerzői ív terjedelmű, történeti bevezetéssel, képekkel, térképvázlatokkal és táblázatokkal ellátott, leltári kutatások és egyéb helyi vonatkozású adatokon és személyes közléseken alapuló mű sokkal többet tartalmaz, mint amire szerény címből következtetni lehet, mert a névadások emberföldrajzi, társadalmi és politikai indítékaira is fényt derít. Értékét emeli, hogy nemcsak történelmi feldolgozásnak, hanem forráskiadványnak is tekinthető. Nem könnyű olvasmány, de nem is csak „lexikon”. Az, aki áttanulmányozza, az Ipoly-parti város múltjának olyan részleteit is megismeri, amelyek az 1977-ben megjelent *Balassagyarmat története* című műből hiányoznak és amelyek túlnőnek a helyi kereteken, megyetörténetileg is értékesek.

Arra nem vállalkozhatom, hogy Kmetty műve nyomán még csak vázlatosan is feltárjam azt a folyamatot, amely a város 1690. évi újratelepítésétől napjainkig az utcanevadások, új utcák kialakítása és új lakótelepek létrehozása tükrében jelent meg. Ezek olyan, sokszor maguktól értetődő részletek, amik egy ismertetés keretén belül bővebb magyarázatra nem szorulnak. Szerepük azonban rámutatni néhány olyan várostörténeti és emberföldrajzi jelenségre, amelyek Kmetty műve nyomán ma már hitelt érdemlően ábrázolhatók és más hasonló jellegű művek szempontjából is tanulságosak és értékesíthetők.

Balassagyarmat az 1690. évi újratelepítés után csak lassan bontakozott ki nagyobb településsé, és így a napjaink urbanisztikai feladatait is befolyásoló utcahálózatának jellegzetességei csak a XVIII. század derekán jegecsedtek ki. Kezdetben ugyanis nem volt útmenti település, hanem csak a régi vár- és városfal által határolt területen kis, egymást keresztező utcákkal bíró uradalmi központ, amely kívül esett az Ipoly mentén húzódó és a folyót keresztező két főútvonal metszéspontjától.

Nagy érdeme Kmettynek, hogy hozza művében a vár- és a városfal *Le Dentu* 1650-es évekből származó városképével igazolható alaprajzát, továbbá az 1773. és 1848. évi várostérképeket, mert így kitűnik, hogy Balassagyarmat ősi „belvárosa” köré miként helyezkedtek el a külvárosok, a „tabánok”. A település ily módon történt kiterjedésének az lett az eredménye, hogy ún. „piacutcás” elrendeződés jött létre az egymást keresztező két főútvonal mentén, annak összes előnyeivel és hátrányaival egyetemben. Ez a probléma egyrészt a tulajdonképpeni főter hiányában, másrészt pedig abban jelentkezett, hogy a különböző foglalkozású iparosok és a különféle árukra specializált kereskedők számukra előnyös módon helyezkedhettek el a főutak mentén. Ez az előny azonban csak a cehrendszer egymás árúit és árait ellenőrző világban érvényesült, de már hátrányt jelentett a szabadkereskedelem korszakában, bár hagyományai a városok alkalmával még századunk elején is éltek.

Ennek a „piacutcás” elrendezésnek volt a következménye, hogy a fontosabb középületek a legforgalmasabb nyugat-kelet irányú főút mentén helyezkedtek el és így ez a forgalmi főengely, egyik szakaszán pótolva a főteret, vált az általa kettéosztott város közéletének és kereskedelmének központjává.

Ez a piacutcás elrendeződés nagyon jól szemléltető az 1848. évi házhelytérképen,

amely az 1773. évi ugyanilyen térképpel egybevetve a főutvonal kelet és nyugat felé történt megnyúlását szembeötlően érzékelteti. Ugyanakkor feltűnő, hogy a városias jellegű sorházak száma 1773-tól 1848-ig alig szaporodott a főút főteret pótló szakaszán. Ez a jelenség azonban nyomban másként értékelhető, ha tudjuk — ami Kmetty művéből is kiderül —, hogy itt a földszintes házak helyét már emeletes házak foglalták el. A város többi utcájában a sorházak csak a XIX. század második felében váltak uralkodóvá, ami a városiasodás egyik kétségtelen bizonyítéka, mert az ún. „gazdaudvaros” települési rendszer eltűnéséhez vezetett.

Kmetty utcanevtáblázatai szerint 1890-ban 27 utca volt a városnak és ezekből csak 12-nek ismerjük a nevét. Az 1840-es években már 45, amelynek mind ismeretes a neve. Ez a szám 1890-ben, mivel utcanev-összevonások történtek, 44 és ez 1914-ig hetvennégyre, 1944-ig kilencvenhatra, 1965-ig százhatra és 1979-ig százharminchatra emelkedett, ami nem csak a névadások, hanem a város terebeli kiterjedésének a növekedését is tükrözi.

Értékesek Kmetty észrevételei a népi, a társadalmi és a hivatalos utcaelnevezéseket illetően is. A népi utcanev-elnevezések, amelyek kizárólag a helyi jellegzetességeken alapuló térbeli tájékozódást elősegítő megjelölések, 1848-ig voltak uralkodó jellegűek a városban. Ezen mit sem változtat az István és Sándor utcaelnevezés, amely az ilyen keresztneves földesurak idejében kialakított utcákra vonatkozik.

E tekintetben is legyen szabad egy időben és térben távoli, de kétségtelenül népi utcanev-elnevezésű analógiára hivatkoznom. A török összeírások szerint 1550-ben Pásztón — amely Gyarmathoz hasonlóan a XV. század elején lett mezőváros — és az összeírásakor mintegy kétezer lakosa volt, kilenc utcát találunk. Ezek nevei a következők: Piac, Hatvani, Szent Anna, Szőlő, Magyar, Szent Lőrinc, Apátúr, Detre, és Pásztói Ferenc utca. A három utóbbi a földesurakra utal, illetve az azoknak itt lakó jobbágyaira. Balassagyarmaton ilyen az óvárosi Kúria és a már említett „külvárosi” István és Sándor utca. A Hatvani utcanev gyarmati megfelelő a középkori Visegrádi és Budai út és a XVIII. századi Kassai út elnevezés. A Szőlő utca nevéhez hasonló Gyarmaton a Káposzta és Árpa utca, az utcában levő templomra utaló Szent Lőrinc és Szent Anna nevek pedig a Templom megett. Nyilvánvaló, hogy a gyarmati Vadkerti, Szécsényi és Hurgyai út, a Káposzta és a Kender utca elnevezések — hogy csak néhányat említsék — szintén népi eredetű elnevezések. Hasonló eredetű nevek sejtethetők a *Le Dentu* által ábrázolt XVII. századi városban is, annak pedig, hogy a XVI. század derekán a török összeírások nem említik a mintegy négyszázötven lakosú Balassagyarmaton utcanevet, az lehet az oka, — amire Kmetty rámutatott —, hogy a környéken levő, szintén mezővárosi joggal bíró közeli települések gátolták a város növekedését. Pásztóval kapcsolatban ilyen tényezőről nem beszélhetünk.

Az első politikai jellegű utcanevadás, a Vadkert útnak Kaiser Strassera történet elnevezése, az abszolutizmus időszakában következett be. Ugyanekkor jelentek meg az első utcanevtáblák is. Ezzel a politikai jellegű névadással szemben jelentkezett az ugyancsak politikai színezetű társadalmi névadás. Amikor 1861-ben, a rövid „alkotmányos” időszak beköszöntekor, gróf Teleki László sziraki temetéséről hazérkezett a balassagyarmati küldöttség, akkor Imády plébános javaslatára a hazatérők, ott a helyszínen, közfelkiáltásra nevezték el az Úri utcát Teleki utcának. Hasonlóképpen társadalmi elnevezésnek tekinthetők az ez idő tájt Kossuth, Klapka és Garibaldi nevével jelölt utcák nevei. Ezek az elnevezések a provizorium ideje alatt megszűntek. Kossuthról 1868-ban, Klapkáról pedig 1909-ben nevezték el hivatalosan utcát.

Kmetty részletes utcanev-felsorolása alapján, amely az élő és az egykor volt utcaneveket is felsorolja, megkíséreltem azokat az 1886-ig tartó mezővárosi, az ettől kezdve 1922-ig tartó nagyközségi, és az 1923-tól kezdődő városi időszak névadással és névmegszüntetési tekintetéből csoportosítani. Ezen az alapon igen érdekes képet kapunk az ország, a megye és a város múltjában és mindenkori jelenében élt politikai szerepet játszó személyek, valamint az irodalom és művészetek nagyjainak a balassagyarmati utcanevekben tükröződő elismeréséről. A politikai vonatkozású utcaelnevezésekből az tűnik ki, hogy azok a mezővárosi és nagyközségi időszakban és a városi időszak 1914-ben lezáródott első korszakában sokkal uralkodóbb jellegűek és nagyobb számúak voltak, mint az írókról és művészekről elnevezettek, és hogy ez az arány ez utóbbiak javára csak 1945-től kezdődően változott meg. Az utcanevekben tehát nem csak politikai, hanem közművelődési tényezők is előtérbe jutottak: 1945. óta.

Számokban és százalékokban kifejezve ez — az első szám a politikai, a második az irodalmi és művészi kategóriára vonatkozik — így nyilvánul meg: mezővárosi időszak 4—1=80+20 %; nagyközségi időszak 23—9=71+29 %; városi időszak 1944-ig 31—1=97+3 %; városi időszak 1945-től 37—25=60+40 %. Úgy vélem, hogy ezek az arányok önmagukért beszélnek:

A fentiekkel kapcsolatban még néhány jellegzetességre kívánok rámutatni. A mezővárosi korszakban 1867. után vette kezdetét az országosan elterjedt utcanevadási gyakorlathoz való alkalmazkodás. Ugyanekkor azonban még érvényesülnek — szabad talán így nevezni — a „várospolitikai” elgondolások is. Ez utóbbi jegyében nevezték el Forgách főispán nejeről a Sarolta kertet és az élő földesúrról a Zichy utcát. Ezek mellett Kossuth, Deák és Madách kaptak még utcát ebben az időszakban.

A nagyközségi korszakban a helyi vonatkozású utcaelnevezések terén a vármegyeháza urainak az elgondolásai érvényesültek. Így kapott utcát még életében 1898-ban Scitovszky alispán, a vármegye székhelyének Balassagyarmaton maradásáért harcoló Szontágh Pál már halála évében, 1904-ben, és ugyancsak még életében, 1910-ben, Nagy Mihály alispán. 1911-ben utcanevvel emlékeztek meg a vármegyeháza épületét 1835-ben befejeztető Tihanyi Ferenc alispánról, valamint a megye közéletében jelentős szerepet játszó gróf Forgách családról. Vitatható, hogy 1900-ban az akkor kihalt Balassa-család, vagy Bálint, a költő, emlékéit idézték fel egy utcanevben. Más helyi nagyság ekkor még nem kapott utcát.

Az 1923-ban ismét várossá lett Balassagyarmat vezetői már csak egy ízben hódoltak ezen óhajoknak, amikor 1927-ben Stranyavszkyról nevezték el, szintén életében utcát. Ellenben utcát kaptak a várossá fejlesztésben érdemeket szerettek: 1923-ban Baintner Ottó, 1927-ben Balázs Ferenc és 1940-ben Reményi Károly. Az 1944-ig az ország közéletében erősen megnyilvánuló ún. „vallási-erkölcsi politika” jegyében nevezték el 1930-ban a városban egykor élt Baltik Frigyes evangélikus püspökről, és mintegy ellensúlyként, 1940-ben, az itt született Trikal József katolikus egyházi íróról még életében, utcát. Szóhoz, azaz utcához jutott a telekarcellázó Ániger László is 1940-ben. Érdekesége a város ezen időszakbeli utcaelnevezéseinek, hogy csak egyetlen író részesült ilyen megbecsülésben. Ez Jókai Mór volt. Hivatalosan róla még 1904-ben nevezték el utcát, az elnevezés azonban a testületi döntés ellenére, a nagyközségi időszakban feledésbe merült, és így csak 1927-ben a város vezetősége tette jóvá ezt a méltatlan eljárást.

A várostörténet felszabadulás utáni időszakában nyílt lehetőség a város munkásszociális múltjában szerepet vivő egyéniségek utcanevek alapján is történő megbecsü-

lésére. 1947-ben a mártír Révész Gábor, és 1948-ban az 1919-ben szüleivel együtt elhurcolt és kivégzett Bíró János, 1969-ben Murár Lajos direktóriumi elnök, és 1976-ban a nemzetközi munkásmozgalom kiváló harcosa, Bójtós Sándor neve került az utcanévtáblákra. Utcat neveztek el 1969-ben az egykor a városban hivatalnokoskodó Lékai Jánosról is, az 1919-es KIMSZ titkáráról, épp úgy, mint 1972-ben a megye partizánjainak hős parancsnokáról, Nógrádi Sándorról. Elmondhatjuk, hogy a térbeli lehetőségekhez képest korunk kiemelkedő politikusa-, író- és művészegyeniségeinek nevei ma már ott szerepelnek a város utcanévei sorában.

Folytathatnám az elemzést, de e tekintetben a könyvre irányítom az érdeklődők figyelmét. Kmetty művének jelentőségét úgy is lemérhetjük, hogy azt egybevetjük egy másik hasonló tárgykörű értékes és szintén hiányt pótló művel, az 1977-ben három szerző tollából megjelent *Zalaegerszeg utcanévei* című szép kiadvánnyal.

Ez a város szintén a XV. század első felében lett mezőváros, csak hogy sohasem néptelenedett el és így utcanévei jobban gyökereznek a régmúltban, mint Balassagyarmaton. Érthető tehát, hogy ötszázhuszonkilenc levéltári, irodalmi és térképi hivatkozást tartalmaz a Kmetty száznyolcvan ugyanilyen vonatkozású jegyzetével szemben. Több az utcanév is. Összesen kétszázötvennyolc, amiből a tulajdonképpeni Egerszegen száznyolcvanegy, a többi pedig a hozzákapcsolt településeken található. A gyarmati százharminchat utcához hozzáadva az ipolyszögi hat és a patvarci kilenc utcanévét ez a szám, mint élő utcanév csak százötvenegyet tesz ki. Kmetty azonban utcanévteljesorolásában 337 nevet hoz, mert ő részletesen ismerteti a már nem használatos utcanéveket is. Ezzel nagymértékben megkönnyítette a helytörténeti kutatásokat, amit még száz oldalas történeti tanulmánya is nagymértékben elősegít. A zalaegerszegi kiadványban csak az élő utcanéveket sorolták fel, a korábbiakban pedig a 22 oldalas történeti bevezetésből ismerhetjük meg némi keresgéléssel. Mind a két mű hiánypótló, de Kmettyé gyakorlatiasabb jellegű, könnyebben kezelhető.

Nincs olyan helytörténeti feldolgozás, amely minden vonatkozásban kitérhetne a helyi eseményeket befolyásoló országos és megyei hatásokra. Áll ez Kmetty könyvére nézve is. Mentségére szolgál az, hogy 1977-ben már megjelent a több szerző által írt *Balassagyarmat története* című várostörténeti mű, és így okkal és joggal felmentve érezhettem magat, hogy az ott rögzített tényeket megismételje. Jegyzeteiben azonban utalhatott volna az abban megtalálható vonatkozásokra. Kétségtelen, hogy ő a város múltjának egyik legkiválóbb ismerője, de nem mindenki, aki művét használja, rendelkezik olyan tárgyi ismeretekkel, hogy a Kmetty által felderített részleteket egyhamar a maguk helyére tudja tenni. Nem ártott volna e tekintetben bőbeszédűbbnek lenni. Igen jó viszont az, hogy igénybe vette a személyes közléseket is és így számos, az okiratokban fel nem lelhető adatra tett szert, amik gazdagítják várostörténeti ismereteinket, különösen a népi eredetű elnevezések tekintetében.

Mindez azonban semmit sem von le Kmetty Kálmán művének értékéből. Teljes mértékben helyállónak tekinthetjük tehát a dr. Vass Miklós előszavában leszögezett ténnyt: az ő „várostörténeti kutatásainak eredményeit igen jól felhasználhatja — sőt, már több esetben fel is használta — a település jövőjével foglalkozó minden tevékenység az utcanévadástól egészen a városrendezésig.” Többet igazán nem lehet kívánni egy jól sikerült helytörténeti kiadványtól.

Belitzky János

Csenki Imre – Csenki Sándor:

Cigány népballadák és keservesek

A környezet, a társadalom (kint), mind a balladák, mind a keservesek szintjén a veszélyt, veszélyeztetettséget jelenti, jelentette a cigányember számára. E veszélyhelyzet a létükből következő, életmódjukból.

A *Fagyos király* című népballadában a hét éves fiúcska baltával megy fát szedni a sarjerdőbe — ismerjük, hogy az engedély nélküli rőzsészedést büntették. A *Száz szegecskében* a cigányasszony a nagy úrhoz viszi a szegeket, hogy egyszer nagy kanállal ehessenek. A veszély: az úr szerelmi ellenszolgáltatást is követelhet. Kívülről jövő a hátsó szomszéd szerető, Juca kapitány is. Hogy csak a legfontosabbakat említsük.

A társadalom törvényszerűségeit nem ismerik a balladaénekesek, elzárt előlük, ezért a válasz környezetük minden kihívására legfeljebb a virtus szintjén történhet — Múj-káló Zlotári: „Nem vagyok katorga, /Nem mehetek kardra, /De még birkózásra.” Az egyéni morális magatartást a hermetikusan zárt közösség határozza meg (bent). A férjét megcsaló ordas kurvának kegyetlen módon kell pusztulnia (*Száz szegecskében*), nincs bocsánat a hűtlenségre, különben a férjét nem tartják férfinak a többiek. A bátyjának mérges kígyót főző szép Mancit elhagyja a fiatal cigánylegény szeretője, felbűjtője: testvérgyilkost a cigányközösség nem fogad be (*Mérges kígyó*). Természetes, hogy a feleségszöktető csúfos halálát sem gyászolja a balladaénekes.

Érdekes jobban szemügyre vennünk a *Száz szegecske* című népballadát! Kétfajta morál szembesítődik ebben egymással, a férjé és a fiaié. A cigányférfi szemében a szerető, a kurva, a rosszba, a bűnbe, a börtönbe juttató. A keservesekben például a cseh zandárok megfogta selyemlopó férfi ezt mondja: „Veszek én revolvert, /kurva, nekem veszem. /Meglőlek én, kurva. /szemből a szíveden.” (*Jaj, megfogtak engem, anyám...*) Az anya a szent, a bemooszolható: „Anyám megsiratja, /nevet majd a kurva.” (*Sáncárokba, anyám...*) Így van ez a *Száz szegecskében* is. A férj hűtlen felesége két mellét, kezét lemetéli, a szemét kiszúrja. A fiúk szemében viszont tisztességes asszony az anyjuk, akinek piros szoknya, nagykendő, virágos kötény jár és végül isteni csoda bizonyítja az igazát.

Az asszony útja a száz szegecskével az Úrhoz, és a fiúk útja haza megegyezik, fedik egymást. Az asszony hű volt az urához, hisz visszaadta az Isten a mellét, kezét, szemét, és a fiai ugyanazon az úton jöttek vissza apjukat megölni „azt a gonoszt, a hazugot”. A matriachátusban rekedt közösség erkölcsét adja tehát a ballada.

Kriza Ildikó szerint a magyar népballadában „... a házassági hűség (...) megszegése kegyetlen halált von maga után, míg az új balladák ugyanezt a tettet természetes gyilkossággal büntetik — és ebben már nem a közösségi erkölcs, hanem a juriszdikció fejeződik ki.” A cigány népballadák esetében egy le nem írt, meg nem fogalmazott, nem kodifikált, de a közösség által jóváhagyott, szentesített jog nevében történnek meg a természetes gyilkosságok, tehát a közösségi erkölcs nevében.

A keservesekben a külvilág nem csupán veszélyt jelent, a cigányember számára, hanem ellenséget is, börtönbe zár: „Jaj, megfogott anyám, /két szép csendő, meg ám.” Okot, van úgy, hogy meg sem neveznek. Az énekes közösségben énekel, ott tudják, hogy a kívülről jövő baj bármikor bármelyikükkel megtörténhet, így az együttérzés az első mondatból megvan. Nincs szükség akkor sem

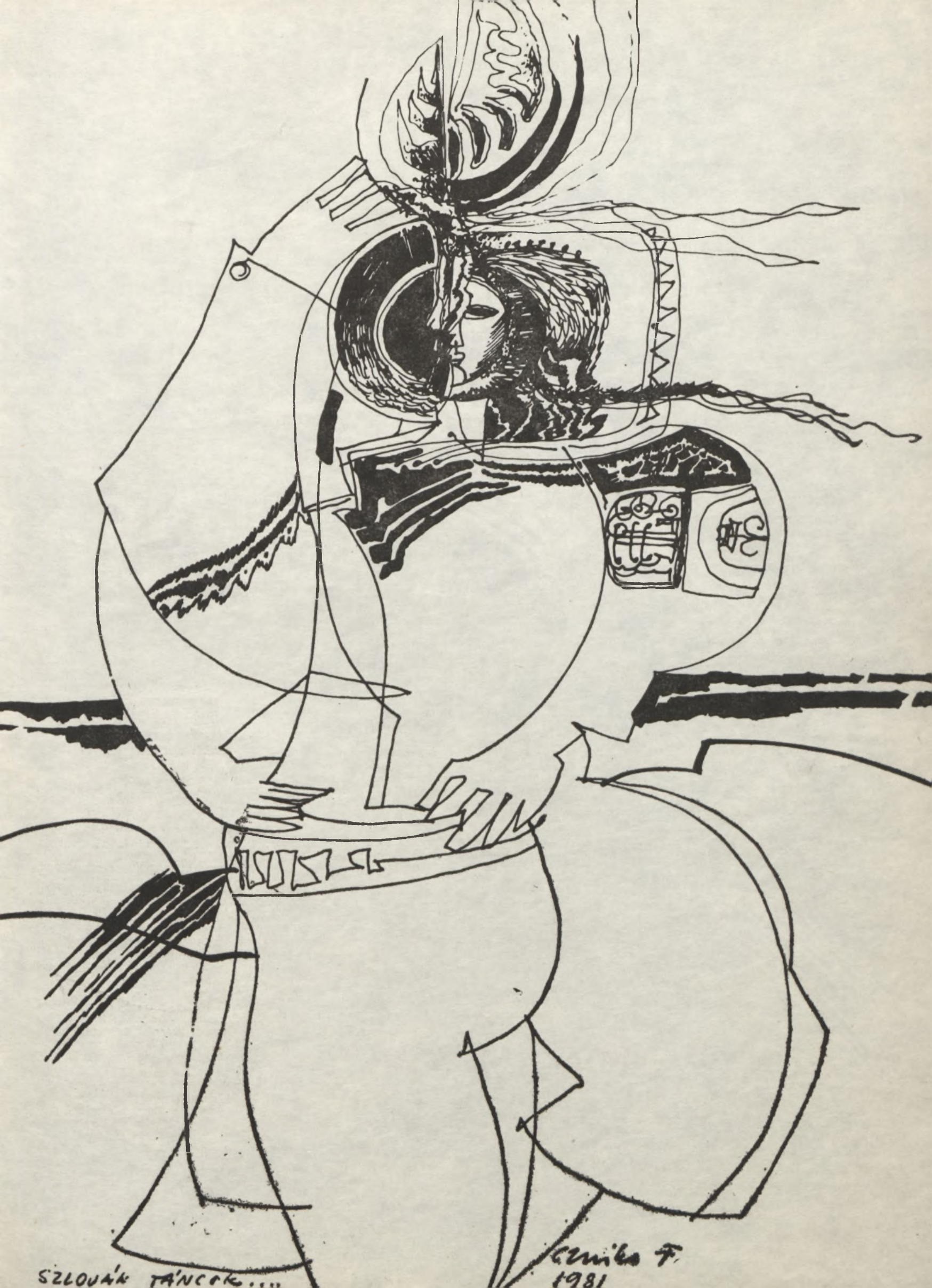
indoklásra, ha a szerető miatt történt alopás, került börtönbe a férfi, hisz a cigányférfi tönkretevője a nő! Egyes szám első személyű a búcsúzkodás, hisz azonosulnak a börtönbe menővel, a bújosni kényszerülővel. Lótól, gyerektől, anyától búcsúznak, feleségtől ritkán: „Vigyázzál a gyerekekre, /meg az én szép lovaimra, /Hej, asszony, most mit csináljak...)

Mivel a keservesek közösségibb jellegűek, mint a népballadák, jobban is ismerték őket. Ezek töredezetebbek is, ami abból fakad, hogy mindenkinek van hozzáénekelni valója. Itt is, mint a balladák többségében, valamilyen társadalmi konfliktus váltja ki az éneklést, de itt már egyértelműen az érzelmekek dominálnak. Az érzelmekek oly magas fokot érnek ki, hogy az érzelmi kontroll megszűnik (extázis?) és a tudatalatti világ mozdul meg, ami generációkon át, a folytonos vándorlás, pusztulás, alkalmazkodás ellenére is megőrzött emlékeket hoz a felszínre. Titkokat, de már túlvitte őket az érzelmekek korlátokon, az elragadja az elődöt. Ez történik a *Vonatnak nincsen rúdjá* esetében is, ahol két versszakon át egész másról hallunk, mint amiről eredetileg szó van, mégpedig egyfajta abszurd halálvágyról: „A vonatnak rúdjá nincsen, /hogy a másvilágra vigyen, /.../ Akár itt hágy akár viszen, /Nem hoz vissza bizony sosem.” És a ráütő harmadik versszak: „Hozzál anyám rongyot nekem, /Bátyám vérével letöröljem.”

Hiánypótló ez a kötet, tisztelet a két gyűjtőnek, Csenki Imrének és Csenki Sándornak, akik a legnehezebb időkben, 1938. és 1944. között gyűjtötték össze Püspökladányban, oláh cigányoktól a népballadákat és keserveket. E rövid recenzió csak egy szempontból próbálta megközelíteni a nagyobb tanulmányt is megérdemlő kötetet. Vekerdi József *Jegyzetek* című utószavával lehet vitatkozni, de az olvasóközönség számára kellő és érthető eligazítás nyújt.

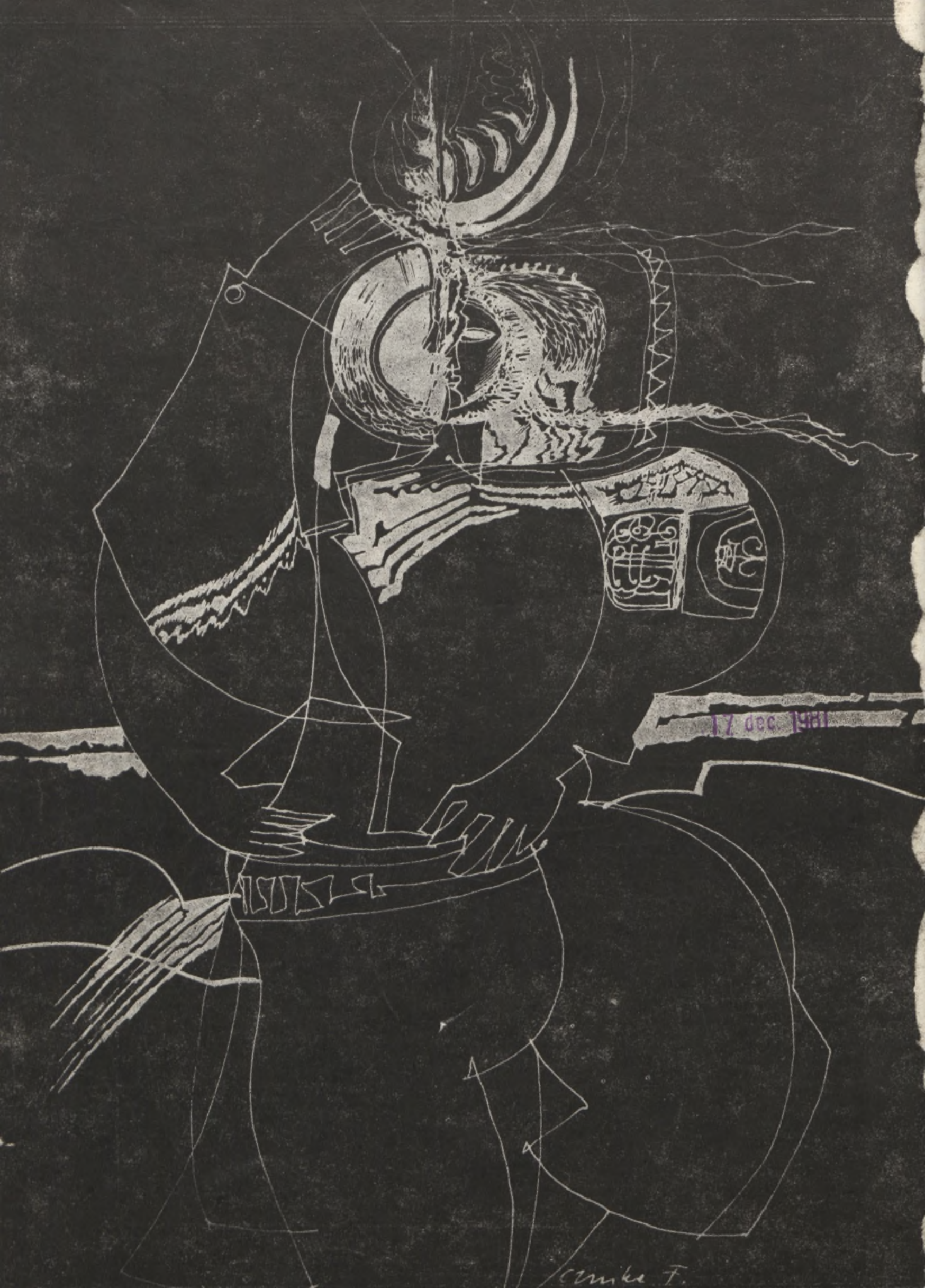
Holdosi József

SZLOVÁK TÁNCOK...

Gyula F.
1981

17 dec 1981

Mike F.